

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

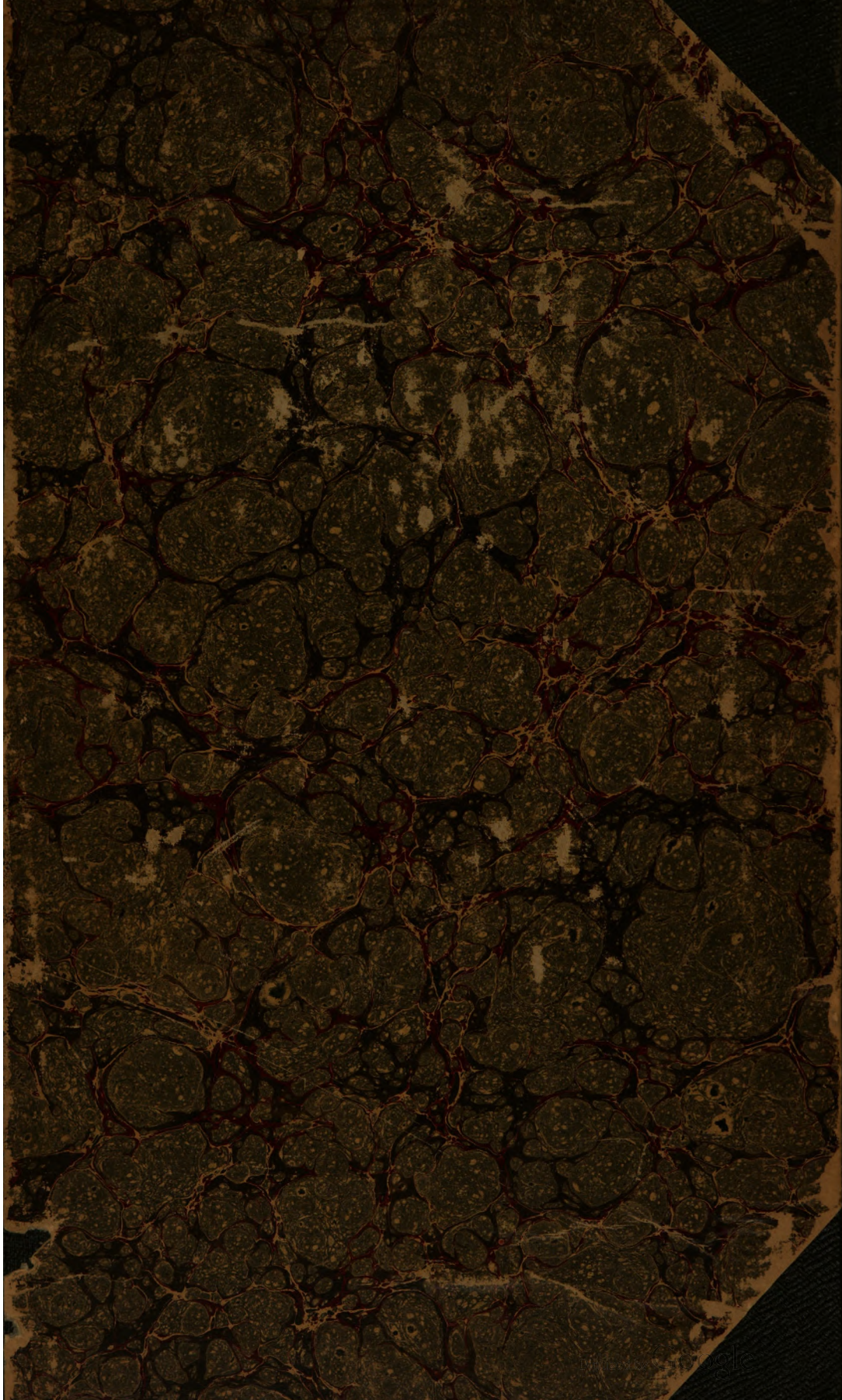
Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

IndL 1209.7

A

Harvard College Library

FROM THE ESTATE OF

JAMES BRADSTREET GREENOUGH

PROFESSOR OF LATIN IN HARVARD COLLEGE
1883-1901

RECEIVED JULY 12, 1910

0
HANDBOOKS

FOR

2-72

THE STUDY OF SANSKRIT.

I

EDITED BY

MAX MÜLLER, M.A.

TAYLORIAN PROFESSOR OF MODERN EUROPEAN LANGUAGES AND LITERATURE
IN THE UNIVERSITY OF OXFORD.

HANDBOOKS FOR THE STUDY OF SANSKRIT.

The FIRST BOOK of the *HITOPADESA*; containing the Sanskrit Text, with Interlinear Translation, Grammatical Analysis, and English Translation. Edited by MAX MÜLLER, M.A. Royal 8vo. 7s. 6d. or the Sanskrit Text only, 3s. 6d.

The SECOND, THIRD, and FOURTH BOOKS of the *HITOPADESA* (completion), edited, &c. as above, by Professor MÜLLER, M.A. Royal 8vo. 7s. 6d. the Sanskrit Text only, 3s. 6d.

A SANSKRIT GRAMMAR for BEGINNERS, in Devanagari and Roman Letters throughout. By MAX MÜLLER, M.A. Royal 8vo. 16s.

A SANSKRIT-ENGLISH DICTIONARY, the Sanskrit Words printed both in the Original Devanagari and in Roman Letters; with References to the best Editions of Sanskrit Authors, and with Etymologies and Comparisons of Cognate Words, chiefly in Greek, Latin, Gothic, and Anglo-Saxon. Compiled by THEODORE BENFAY, Prof. in the Univ. of Göttingen. 8vo. 52s. 6d.

THE

FIRST BOOK OF THE HITOPADEŚA.

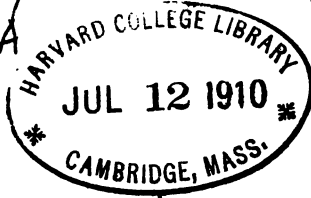
Hitopadesa

SANSKRIT TEXT.

LONDON:
LONGMANS, GREEN, AND CO.
1868.

~~IV 7790~~

Ind h 1209.7

From the estate of
Prof. J. B. Greenough

LONDON: PRINTED BY
SPOTTISWOODE AND CO., NEW-STREET SQUARE
AND PARLIAMENT STREET

PREFACE.

A SERIES of Handbooks for the study of Sanskrit seems to be required at the present moment by two classes of readers ; by those who, as candidates for the Indian Civil Service, are anxious to acquire that amount of familiarity with the grammar and literature of the classical language of India, which is not only useful for an honourable acquitment at the public examinations, but serves as the best foundation for the subsequent study of the spoken vernaculars ; and by that steadily increasing number of scholars who wish to gain an elementary, yet accurate, knowledge of a language which is the key to the secrets of Comparative Philology.

There is, indeed, no lack of books in English for those who make Sanskrit the study of their life ; and even continental scholars who wish to acquire a sound and profound knowledge of the ancient language and literature of India, must still have recourse to the masterworks of English scholars such as Colebrooke, Prinsep, and Wilson. The first volume of Colebrooke's Sanskrit Grammar, published sixty years ago, is a monument of English scholarship which has never been surpassed by any subsequent grammar, whether in English, German, or French. Professor Benfey's large Sanskrit Grammar, published at Leipzig in 1852, is the only work that rivals it in comprehensiveness and authoritativeness.* The Dictionary of Wilson, to which is mainly due the rapid progress which Sanskrit scholarship has made in the Universities of Europe, is still the only complete thesaurus of the language of ancient India. There are the *editiones principes*, the original translations, the comprehensive essays, due to the honest industry of such men as Sir W. Jones, Wilkins, Colebrooke, Wilson, and Ballantyne, which will always keep their place of honour in the library of every student of Sanskrit. But these works are available to advanced scholars only, while the elementary books now accessible to English students who wish to begin the study of Sanskrit, and who, in many cases, have to begin it without the help of a master, are, with rare exceptions, edited in such a manner that they fail in the very elements of grammar, and unnecessarily retard the progress even of the most painstaking pupils. It has been said, indeed, with some apparent truth, that the race of *bonâ fide* Sanskrit scholars seemed for a time extinct in England ; but the late publications of Mr. J. Muir of Edinburgh, and Professor E. B. Cowell of Calcutta, bear witness that in Sanskrit scholarship, too, England will always hold her own, and that, with the

* The same author has lately published a 'Practical Grammar of the Sanskrit Language for the Use of early Students,' London, 1863.

advantages enjoyed by the members of the Civil Service in India, there will never be wanting worthy successors of Colebrooke and Wilson—men who have not only mastered the intricacies of Sanskrit grammar, but who are capable of reading Sanskrit MSS., and contributing towards the progress of Sanskrit scholarship by editing texts that have never been edited before, and translating texts that have never been translated before.

The present series of handbooks is intended to comprise an elementary Grammar for English students, a Sanskrit-English Dictionary, and the ordinary text-books, the *Hitopadeśa*, the *Laws of Manu*, the play of *Sakuntalâ*, the *Nala*, and such other works as may hereafter seem to be called for either in England or in India. A Manual of Comparative Philology, written with special reference to Greek and Latin, is likewise in preparation. The co-operation of several eminent Sanskrit scholars has been secured.

The first volume of the series contains the First Book of the *Hitopadeśa*, a work which, since the days of Sir William Jones, has been used as the text-book in all Colleges and Public Examinations. The Sanskrit text has been so arranged that even those who are not able to command the assistance of an efficient teacher will be able by themselves to read, parse, and translate every word of this ancient collection of Indian fables.

The first line contains the Sanskrit text in Devanâgarî letters, the words properly joined according to the rules of Sandhi.

The second line gives every word transcribed in Roman letters. The system of transliteration is that of Sir W. Jones, with a few modifications which are now generally adopted by Sanskrit scholars. The words are separated, and the final and initial letters allowed to remain unaffected by the rules of Sandhi. Compound words have been divided, and the single words which enter into composition are given in their crude forms. Thus *sam-skritoktishu* is printed *samskrita-uktishu*, but not *sam-krita-uktishu*, because it is *samskrita*, as a ready-made word, that enters into composition with *ukti*. *Samskâras*, on the contrary, is divided into *sam-kâras*, thus showing the reader that the insertion of the *s*, and the change of *m* into Anusvâra, are the result of the composition of *kâras* with *sam*. According to the same system *samunnatim* is printed *sam-ud-natim*, *râjaputrâs* appears as *râjan-putrâs*, *upaiti* as *upa-eti*, &c. Two advantages are thus secured: the pupil is warned against reading the Devanâgarî text too mechanically by the aid of the transliteration, and his attention is from the first attracted to the rules which govern the composition of words.

The third line contains a grammatical analysis of every word. The space that could be spared for this being very limited, it was necessary to use abbreviations, a complete list of which will be found at the end of the preface.

The fourth line supplies an English interlinear translation. As far as possible each Sanskrit word is here rendered by an English word, the succession of words in Sanskrit being preserved throughout in English. Any attempt at English idiom was out of the question; yet it is hoped that, by the help of the grammatical analysis, this English transvocalisation (*sit venia verbo*) may be intelligible and useful to a diligent student.

From page 38 the transliteration is discontinued. The student, after having worked his way through the first thirty-eight pages, ought to be sufficiently familiarised with the Devanâgarî alphabet to be able to dispense henceforth

with the Roman transcript. In order to mark the end of words which in the Devanâgarî text are joined together with the next following words, a dot has been placed beneath the final-letter, an expedient which, it is hoped, will prove useful to the beginner, and do away with the necessity of separating the final and initial letters of words which, according to the genius of the Sanskrit language, cannot be conceived as separated from each other.

From page 68 the grammatical analysis too has been discontinued. The student, after having read so far, may reasonably be supposed to have acquired such a knowledge of the elements of Sanskrit grammar as to be able to read the rest of the first book of the *Hitopadeśa* with the help of a literal inter-linear translation.

The Sanskrit text is chiefly based on that of Lakshmi Nārāyan Nyāṅkār, in his edition of the *Hitopadeśa*, with a Bengali and English translation, Calcutta, 1830. Deviations from that text were only resorted to where grammar, regard for the difficulties of beginners, or decency, seemed to require it. That text was chosen as an authority, partly because it was desirable to have, as far as possible, the same text in the examinations in India and in England, partly because an eclectic text, even one so carefully elaborated as that of Schlegel and Lassen, seemed to be incompatible with those principles of diplomatic criticism which are now adopted by all sound scholars, not only in Greek and Latin, but likewise in Sanskrit and Oriental literature. No attempt has yet been made to arrange the numerous MSS. of the *Hitopadeśa* genealogically, and there is hardly another work with which each copyist has ventured to take such liberties as with this, the most popular story-book of India. Until MSS. have been genealogically arranged, a selection of certain plausible readings from this or that MS. is worse than useless. In my translation of the *Hitopadeśa*, published in the year 1844, I pointed out that an eclectic restoration of the text, even if carried out by men of taste and profound scholarship, could never satisfy the demands of modern criticism. As the labour of collating and classifying the MSS. of the *Hitopadeśa* would have been very great, and as, owing to the nature of this popular work, the result would always have been problematical, I determined to make no attempt at a critical restoration of the text, but to adhere throughout to some one native authority. The reason why I preferred the text of Lakshmi Nārāyan Nyāṅkār, the Bengali editor and translator of this Indian school-book, to any single MS. of the *Hitopadeśa*, was, as I stated before, of a purely practical nature—I wished there should be, as far as possible, a certain uniformity in the text-books used in England and in India. I have also to confess that in cases where such common phrases as *tathā cha*, *aparam cha*, *tathā cha uktam* ('and thus it is said') would have entailed a blank space of four lines, they have sometimes been omitted, and that the same consideration has occasionally required the omission of certain portions in the grammatical analysis of the text.

The manuscript of the First Book of the *Hitopadeśa*, as here printed, was carefully prepared for me, according to the principles just explained, by Dr. F. Kielhorn, and I hope that the labour bestowed upon it by him and by myself will prove useful to that daily increasing class of scholars who wish to acquire an accurate knowledge of the classical language of ancient India, whether as a preparation for the study of the spoken vernaculars, or as an introduction to the science of language.

Transliteration of the Devanâgarî Alphabet.

अ a	औ au	ठ ṭh	भ bh
आ â	क k	ड ḍ	म m
इ i	ख kh	ढ ḍh	य y
ई î	ग g	ण ṇ	र r
उ u	घ gh	त t	ल l
ऊ û	ङ ṅ	थ th	व v
ऋ ṛi	च ch	द d	श ś
ॠ ṛî	छ chh	ध dh	ष sh
ऌ ḷi	ज j	न n	स s
ए e	झ jh	प p	ह h
ऐ ai	ञ ñ	फ ph	अं am
ओ o	ट ṭ	ब b	अः aḥ

List of Abbreviations.

N. = Nominative.	Pres. = Present.	Ind. = Indeclinable.
G. = Genitive.	Impf. = Imperfect.	Adv. = Adverb.
D. = Dative.	Perf. = Perfect.	Prep. = Preposition.
Ac. = Accusative.	Aor. = Aorist.	rt. = root.
V. = Vocative.	Fut. = Future.	aff. = affix.
Ab. = Ablative.	Pot. = Potential.	Compar. = Comparative.
I. = Instrumental.	Imp. = Imperative.	Superl. = Superlative.
L. = Locative.	Ptc. = Participle.	Tip. = Tatpuruṣa.
m. = masculine.	Inf. = Infinitive.	Karm. = Karmadhâraya.
f. = feminine.	Ger. = Gerund.	Bahuv. = Bahuvrîhi.
n. = neuter.	Par. = Parasmaipada.	Dvand. = Dvandva.
sg. = singular.	Âtm. = Âtmanepada.	Avyay. = Avyayîbhâva.
pl. = plural.	Pass. = Passive.	cf. = compare.
du. = dual.	Caus. = Causative.	id. = the same.

The Anusvâra and the Nasal Dot.

Another abbreviation which I have adopted in the Sanskrit text requires a few words of explanation.

According to Pânini (viii. 3, 23), every *m* at the end of a word (*pada*), may, before any consonant, be pronounced as Anusvâra. Hence we find the following combinations :—

तं करोति,	तं खादति,	तं गच्छति,	तं घोषयति	तं ङकारं,
1. tañ karoti,	2. tañ khâdati,	3. tañ gachchhati,	4. tañ ghoshayati,	5. tañ ñakâram,
तं चिनोति,	तं क्षिनत्ति,	तं जयति,	तं झकारं,	तं ञकारं,
6. tañ chinoti,	7. tañ chhinatti,	8. tañ jayati,	9. tañ jhakâram,	10. tañ ñakâram,
तं टकारं,	तं ठकारं,	तं डकारं,	तं ढकारं,	तं णकारं,
11. tañ ṭakâram,	12. tañ ṭhakâram,	13. tañ ḍakâram,	14. tañ ḍhakâram,	15. tañ ṇakâram,
तं तुदति,	तं थकारं,	तं ददाति,	तं धमति,	तं नयति,
16. tañ tudati,	17. tañ thakâram,	18. tañ dadâti,	19. tañ dhamati,	20. tañ nayati,
तं पिबति,	तं फलं,	तं बोधति,	तं भिनत्ति,	तं मोचयति,
21. tañ pibati,	22. tañ phalam,	23. tañ bodhati,	24. tañ bhinatti,	25. tañ mochayati,
तं याति,	तं रक्षति,	तं लभते,	तं वहति,	
26. tañ yâti,	27. tañ rakshati,	28. tañ labhate,	29. tañ vahati,	
तं शृणोति,	तं शकारं,	तं सरति,	तं हरति.	
30. tañ śṛipoti,	31. tañ shakâram,	32. tañ sarati,	33. tañ harati.	

According to the same Pāṇini, however (viii. 4, 59), this Anusvâra, at the end of words, may be (not *must* be) pronounced like the nasal corresponding to the initial letter of the following word, unless that initial letter be ś, sh, s, h; to which may be added r. Hence we find

in 1- 5, तङ्करोति or तं करोति, tañ karoti or tañ karoti;

in 6-10, तञ्चिनोति or तं चिनोति, tañ chinoti or tañ chinoti;

in 11-15, तण्डकारं or तं टकारं, tañ ṭakâram or tañ ṭakâram;

in 16-20, तन्तुदति or तं तुदति, tañ tudati or tañ tudati;

in 21-25, तन्पिबति or तं पिबति, tañ pibati or tañ pibati.

Of the semivowels, r only has no corresponding nasal, but य, ल, व, y, l, v, have their corresponding nasals, written यं, लं, वं, or यै, लै, वै, ÿ, l, ê. Hence,

in 26, तय्याति or तं याति, tañ yâti or tañ yâti;

in 28, तल्लभते or तं लभते, tañ labhate or tañ labhate;

in 29, तव्वहति or तं वहति, tañ vahati or tañ vahati.

In 30-33, before ś, sh, s, h, and in 27, before r, the change of m into Anusvâra is absolute.

All cases * are thus provided for in which an *m* at the end of words is followed by a consonant. The only case not provided for is when *m* stands in *pausâ*. Here, according to the strict interpretation of Pāṇini, as no change of *m* into Anusvāra is prescribed, *m* ought to be pronounced *m*.

We now come to *m* in the middle of words. Here Pāṇini prescribes, first (viii. 3, 24), that *m* is pronounced as Anusvāra before any consonant except *y*, *r*, *l*, *v*, and *ñ*, *ṇ*, *ṣ*, *m*. But this, in the peculiar style of his grammar, is only a step to a further rule (viii. 4, 58), according to which every Anusvāra that has thus been enjoined, must be (not *may be*) pronounced like the nasal belonging to the consonant following, except before *ś*, *ṣh*, *s*, *h*, where it remains Anusvāra. The long and short of these rules is, that *m*, in the middle of a word, is pronounced like the nasal of the consonant following, except before *y*, *r*, *l*, *v*, *ñ*, *ṇ*, *ṣ*, *m* (where no change is enjoined by viii. 3, 24), and except before *ś*, *ṣh*, *s*, *h* (where the change of *m* into Anusvāra, prescribed by viii. 3, 24, is not repealed by viii. 4, 58).

It is absolutely necessary, therefore, to pronounce :

- (1) अङ्किता aṅkitā, अञ्चिता añchitā, कुण्डिता kuṇḍitā, नन्दिता nanditā, कम्पिता kampitā.

It is absolutely necessary to pronounce :

- (2) गम्यते gamyate, नम्रः namrah, अम्लः amlah;

And it is absolutely necessary to pronounce :

- (3) आक्रांस्यते ākraṁsyate, संस्कृतः saṁskṛita [likewise यशांसि yaśāṁsi, धनुंषि dhanūṁshi, where Pāṇini treats the inserted nasal as *n* (*num*)].

All these rules will be found carefully observed in the text of the Hitopadeśa, with one exception. In apparent defiance of Pāṇini, the best MSS., and I would particularly instance the MSS. of the Sāmhitā and Pada texts of the Rig-Veda, write, not अङ्किता, but अङ्किता; not अञ्चिता, but अञ्चिता; not कुण्डिता, but कुण्डिता; not नन्दिता, but नन्दिता; not

* A few exceptions mentioned by Pāṇini serve only to confirm these general rules as far as the *m* at the end of words is concerned. Thus (Pāṇ. viii. 3, 25), in the compound sam-rāt, a great king, the *m* of *sam*, though according to Sanskrit grammarians, standing at the end of a word (*padānte*), must be pronounced as *m*, not as Anusvāra. Hence, सम्राट् samrāt, not संराट् samrāt. But this applies to this one compound only; hence संराजिता, samrājitā, not सम्राजिता samrājitā.

Again (Pāṇ. viii. 3, 26), if initial *h* is followed by *m*, the final *m* of the preceding word may either, according to the general rule, be pronounced as Anusvāra, or remain *m*. Thus : किं ह्मलयति or किम्ह्मलयति, kiṁ hmalayati or kim hmalayati. The reason of this must be found in the slight pronunciation of *h* before *m*; so that *m*, not *h*, seems to be sounded as the initial of *hmalayati*. The same option is given by some grammarians with regard to words beginning with *hy*, *hl*, *lv*. Natives very commonly write *Bramha*, instead of *Brahma*, i.e. they pronounce *mā* instead of *hm*. Pāṇini (viii. 3, 27), gives a similar option with regard to words beginning with *hn*. Hence, किम् ह्नुते, or किं ह्नुते.

कम्पिता, but कंपिता. The reason of this is palpable: it is easier to write अंकिता than अङ्गिता. What applies to writing applies with still greater force to printing, and I have, therefore, in all my Sanskrit publications, preferred the more compendious system of representing the five nasals before the consonants of their own classes by the dot above the line. It should be clearly understood, however, that whether we write अङ्गिता or अंकिता, the rule of Pāṇini, which refers to pronunciation and not to writing, is equally absolute, and that in the middle of a word the only nasals that can be sounded before *k, kh, g, gh, ch, chh, j, jh, ṭ, ṭh, ḍ, ḍh, t, th, d, dh, p, ph, b, bh*, are the nasals of the five classes to which these consonants belong (इ, उ, ऋ, ए, न्, म्). The dot, therefore, used in writing and printing is here a mere graphic substitute for these five nasals, and in no way to be confounded with the dot as the sign of the Anusvāra.

At the end of words, as the pronunciation in cases 1-25, 26, 28, 29, is optional, the dot, which in accordance with most MSS. I always prefer, may either be pronounced as Anusvāra or looked upon as the graphic substitute for any of the five class-nasals and of the three nasalised semi-vowels. Only, if it precedes words beginning with *r, ś, sh, s, h*, the final dot must be pronounced as Anusvāra. Lastly, if words ending in *m* stand *in pausā*, the final dot, according to the strict interpretation of Pāṇini, is always to be pronounced as *m*.

Though this matter is in itself simple enough, it has been much complicated by grammarians who did not perceive that the rules given by Pāṇini refer to pronunciation and not to writing, and that in Sanskrit MSS. and native publications the dot has really two quite distinct functions:

1. It marks the sound of Anusvāra at the end of words before *ś, sh, s, h*, and *r* (optionally before any consonant), and in the middle of words before *ś, sh, s, h*.

2. It graphically replaces in the middle of words the five nasals before the twenty mutes, and the *m* at the end of words *in pausā*.

In an elementary book like the present, the consistent use of the dot instead of the five class-nasals in the cases described above, has the advantage that while it removes any doubt as to the original nature of final *ñ, ṇ*, and *n*, when followed by initial sonant Palatals, Linguals, and Dentals,* it forces the student to practice the phonetic rules in order to be able to judge for himself whether the dot represents the sound of Anusvāra or whether it is used as an abbreviation in place of one of the five class-nasals.

MAX MÜLLER.

WYOMOUTH: September 1864.

* Thus ताञ्जयति, *tāñ jayati*, always represents an original तान् जयति, *tān jayati*, he conquers them; while तां जयति, *tām jayati*, stands for an original ताम् जयति, *tām jayati*, he conquers her. The nasal dot never represents an original *n* except in the middle of words before *t, th, d, dh*. In cases like तांश्च, *tāñś cha*, or मिमांसा, *mimāñśā*, the dot is meant for Anusvāra.

CONTENTS.

	PAGE
INTRODUCTION	1

BOOK I.

FRIEND-ACQUISITION, ILLUSTRATED BY THE STORY OF THE CROW, THE PIGEONS, THE MOUSE, THE TORTOISE, AND THE DEER.	5
--	---

FABLE

I. . . THE TRAVELLER AND THE TIGER	6
II. . . THE DEER, THE JACKAL, AND THE CROW	11
III. . . THE BLIND VULTURE, THE CAT, AND THE BIRDS	12
IV. . . THE HISTORY OF HIRANYAKA, THE MOUSE	18
V. . . THE OLD MAN AND HIS YOUNG WIFE	19
VI. . . DEATH OF THE GREEDY JACKAL	24
VII. . . THE PRINCE AND THE MERCHANT'S WIFE	27
VIII. . . THE JACKAL AND THE ELEPHANT	28

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अथ हितोपदेशः ॥

सिद्धिः साध्ये सतामस्तु प्रसादात्तस्य धूर्जटेः ।
जाह्नवीफेनलिखेव यन्मूर्ध्नि शशिनः कला ॥ १ ॥
श्रुतो हितोपदेशो ऽयं पाटवं संस्कृतोक्तिषु ।
वाचां सर्वत्र वैचिध्यं नीतिविद्यां ददाति च ॥ २ ॥
अजरामरप्रपाशो विद्यामर्थं च चिंतयेत् ।
* गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत् ॥ ३ ॥
सर्वद्वेषेषु विद्यैव द्रव्यमाज्जरनुत्तमं ।
अहार्यत्वादनर्थत्वादेक्ष्यत्वाच्च सर्वदा ॥ ४ ॥
संगमयति विद्यैव नीचानपि नरं सरित् ।
* समुद्रमिव दुर्धर्षं नृपं भाग्यमतः परं ॥ ५ ॥
विद्या ददाति विनयं विनयाद्याति पात्रतां ।
पात्रत्वाद्धनमाप्नोति धनाद्धर्मं ततः सुखं ॥ ६ ॥
विद्या शस्त्रस्य शास्त्रस्य द्वे विद्ये प्रतिपत्तये ।
आद्या हास्याद्य वृद्धले द्वितीयाद्रिच्यते सदा ॥ ७ ॥
यन्त्रवे भाजने लग्नः संस्कारो नान्यथा भवेत् ।
* कथाकलेन बालानां नीतिसुदिह कथ्यते ॥ ८ ॥
मित्रलाभः सुहृद्भेदो विग्रहः संधिरेव च ।
पंचतंत्रात्तथान्यस्माद्गंध्यादाकथ्य लिख्यते ॥ ९ ॥

अस्ति भागीरथीतीरे पाटलिपुत्रनामधेयं नगरं । तत्र सर्वस्वामिगुणोपेतः

सुदर्शनो नाम नरपतिरासीत् । स भूपतिरेकदा केनापि पथमानं श्लोकद्वयं श्रुत्वा ।

अनेकसंशयोच्छेदि परोच्चार्यस्य दर्शकं ।

सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नाख्यं ध एव सः ॥ १० ॥

यौवनं धनसंपत्तिः प्रभुत्वमविवेकता ।

एकैकमप्यनर्थाय किमु यच्च चतुष्टयं ॥ ११ ॥

इत्याकर्ण्य आत्मनः पुत्राणामनधिगतशास्त्राणां नित्यमुन्मार्गगामिनां शास्त्रान-
नुष्ठानेनोद्विग्नमनाः स राजा चिंतयामास ।

को ऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान्न धार्मिकः ।

काणेन चक्षुषा किं वा चक्षुःपीडैव केवलं ॥ १२ ॥

अजातमृतमूर्खाणां वरमाद्यौ न चांतिमः ।

सकृद्दुःखकरावाद्यावन्तिमस्तु पदे पदे ॥ १३ ॥

किंच । स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिं ।

परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ॥ १४ ॥

मुष्णिगणगणनारंभे न पतति कठिनी सुसंभ्रमाद्यस्य ।

तेनांवा यदि सुतिनी वद बंधा कीदृशी नाम ॥ १५ ॥

अपि च । दाने तपसि शौर्ये च यस्य न प्रथितं मनः ।

विद्यायामर्थलाभे च मातुहृच्चार एव सः ॥ १६ ॥

अपरं च । वरमेको नृणो पुत्रो न च मूर्खश्चतैरपि ।

एकसंद्रस्तमो हंति न च तारागणैरपि ॥ १७ ॥

पुण्यतीर्थे कृतं येन तपः क्षाप्यतिदुष्करं ।

तस्य पुत्रो भवेदश्वः समृद्धो धार्मिकः सुधीः ॥ १८ ॥

अर्याग्नौ नित्यमरोजिता च प्रियश्च भार्या प्रियवादिनी च ।

वशश्च पुत्रो ऽर्थकरी च विद्या षड्जीवलोकस्य सुखानि राजन् ॥ १९ ॥

को धन्यो बद्धभिः पुत्रैः कुशूलापूरणाढकैः ।

वरमेकः कुलाखंबी यच्च विश्रूयते पिता ॥ २० ॥

चणकतां पिता शत्रुर्माता च व्यभिचारिणी ।

भार्या रूपवती शत्रुः पुत्रः शत्रुरपंडितः ॥ २१ ॥

अन्नभासे विषं विद्या अजीर्णे भोजनं विषं ।

विषं सभा हरिद्रस्य वृद्धस्य तरुणी विषं ॥ २२ ॥

यस्य कस्य प्रसूतो ऽपि गुणवान्पूज्यते नरः ।
 धनुर्विश्वविशुद्धो ऽपि निर्गुणः किं करिष्यति ॥ २३ ॥
 हा हा पुत्रक नाधीत सुगतैतासु रात्रिषु ।
 तेन त्वं विदुषां मध्ये पंके गौरिव सीदसि ॥ २४ ॥

तत्कथमिदानीमेते मम पुत्रा गुणवंतः क्रियन्तां ।

आहारनिद्राभयमैशुनं च सामान्यमेतत्पशुभिर्नराणां ।

धर्मो हि तेषामधिको विशेषो धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः ॥ २५ ॥

यतः । धर्मार्थकाममोक्षाणां यस्यैको ऽपि न विद्यते ।

अजगलस्तनस्येव तस्य जन्म निरर्थकं ॥ २६ ॥

यच्चोच्यते । आयुः कर्म च वित्तं च विद्या निधनमेव च ।

पंचैतान्यपि सृज्यन्ते गर्भस्थस्येव देहिनः ॥ २७ ॥

किंच । अवश्यंभाविनो भावा भवन्ति महतामपि ।

नम्रत्वं नीलकण्ठस्य महाहिमयनं हरेः ॥ २८ ॥

अपि च । यदभावि न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथा ।

इति चिन्ताविषमो ऽयमगदः किं न पीयते ॥ २९ ॥

एतत्कार्याचमाणां केषांचिदास्यवचनं ।

न दैवमपि संचिन्त्य त्यजेदुद्योगमात्मनः ।

अनुद्योगेन तैलानि तिलेभ्यो नाप्नुमर्हति ॥ ३० ॥

अन्यच्च । उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः

दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।

दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या

यत्ने कृते यदि न सिध्यति को ऽत्र दोषः ॥ ३१ ॥

यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।

एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ॥ ३२ ॥

तथा च । पूर्वजन्मकृतं कर्म तदैवमिति कथ्यत ।

तस्मात्पुरुषकारेण यत्नं कुर्यादतन्द्रितः ॥ ३३ ॥

यथा मृत्पिण्डतः कर्ता कुरुते यद्यदिच्छति ।

एवमात्मकृतं कर्म मानवः प्रतिपद्यते ॥ ३४ ॥

काकतालीयवत्प्राप्तं दृष्ट्वापि निधिमयतः ।

न स्वयं दैवमादत्ते पुरुषार्थमपेक्षते ॥ ३५ ॥

उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।

न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥ ३६ ॥

मादृपितृकृताभ्यासो गुणितामेति बालकः ।

न गर्भच्युतिमात्रेण पुत्रो भवति पंडितः ॥ ३७ ॥

माता शत्रुः पिता वैरी येन बालो न पाठितः ।

न शोभते सभामध्ये हंसमध्ये वक्रो यथा ॥ ३८ ॥

रूपयौवनसंपन्ना विशालकुलसंभवाः ।

विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः ॥ ३९ ॥

मूर्खो ऽपि शोभते तावत्सभायां वस्त्रवेष्टितः ।

तावच्च शोभते मूर्खो यावत्किञ्चिन्न भाषते ॥ ४० ॥

एतच्चिंतयित्वा स राजा पंडितसभां कारितवान् । राजोवाच । भो भोः
पंडिताः श्रूयतां । अस्मि कस्मिदेवंभूतो विद्वान्यो मम पुत्राणां नित्यमुन्मार्ग-
गामिनामनधिगतशास्त्राणामिदानीं नीतिशास्त्रोपदेशेन पुनर्जन्म कारयितुं
समर्थः ।

यतः । काचः कांचनसंसर्गाद्भुक्ते मारकतीं द्युतिं ।

+ तथा सत्सन्निधानेन मूर्खो याति प्रवीणतां ॥ ४१ ॥

उक्तं च । हीयते हि मतिस्त्रात हीनैः सह समागमात् ।

समैश्च समतामेति विशिष्टैश्च विशिष्टतां ॥ ४२ ॥

अत्रांतरे विष्णुशर्मनामा महापंडितः सकलनीतिशास्त्रतत्त्वज्ञो बृहस्पतिरिवाब्र-
वीत् । देव महाकुलसंभूता एते राजपुत्राः । तन्मया नीतिं ग्राहयितुं शक्यन्ते ।

यतः । नाद्रव्ये निहिता काचित्क्रिया फलवती भवेत् ।

न व्यापारशतेनापि शुकवत्पाच्यते वक्रः ॥ ४३ ॥

अन्यच्च । अस्मिंस्तु निर्गुणं गोत्रे नापत्यमुपजायते ।

+ आकरे पद्मरागाणां जन्म काचमण्येः कुतः ॥ ४४ ॥

अतो ऽहं षण्मासाभ्यंतरे तव पुत्रास्त्रीतिशास्त्राभिज्ञान्करिष्यामि । राजा
सविनयं पुनरुवाच ।

कीटो ऽपि सुमनःसंगादारोहति सतां शिरः ।

अश्मापि याति देवत्वं महद्भिः सुप्रतिष्ठितः ॥ ४५ ॥

अन्यच्च । यथोदयगिरिर्द्रव्यं संनिकर्षेण दीप्यते ।

तथा सत्सन्निधानेन हीनवर्णो ऽपि दीप्यते ॥ ४६ ॥

गुणा गुणज्ञेषु गुणा भवन्ति ते निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः ।

आस्वाद्यतोयाः प्रभवन्ति नद्यः समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेयाः ॥ ४७ ॥

तदेतेषामस्मत्पुत्राणां नीतिशास्त्रोपदेशाय भवन्तः प्रमाणं । इत्युक्त्वा तस्य
विष्णुशर्मणो वज्रमानपुरःसरं पुत्रान् समर्पितवान् । अथ प्रासादपृष्ठे सुखो-
पविष्टानां राजपुत्राणां पुरस्तात्प्रस्तावक्रमेण स पंडितो ऽब्रवीत् ।

काव्यशास्त्रविनोदेन काव्यो गच्छति धीमतां ।

व्यसनेन च मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा ॥ ४८ ॥

तद्भवतां विनोदाय काककूर्मादीनां विचित्रां कथां कथयामि । राजपुत्रैरुक्तं ।
आर्यं कथ्यतां । विष्णुशर्मोवाच । शृणुत । संप्रति मित्रलाभः प्रसूयते
यस्यायमाद्यः श्लोकः ॥

॥ मित्रलाभः ॥

असाधना वित्तहीना बुद्धिमंतः सुहृत्तमाः ।

साधयंत्याशु कार्याणि काककूर्ममृगाखुवत् ॥ १ ॥

राजपुत्रा ऊचुः । कथमेतत् । विष्णुशर्मा कथयति । अस्ति गोदावरीतीरे
विशालः शास्त्रालीतहः । तत्र नानादिग्देशादागत्य राज्ञो पक्षिणो निवसन्ति ।
अथ कदाचिदवसन्नायां राज्ञावस्ताचलचूडावलंबिनि भगवति कुमुदिनीनायके
चंद्रमसि लघुपतनकनामा वायसः प्रबुद्धः कृतांतमिव द्वितीयमायांतं व्याध-
मपश्यत् । तमवलोक्याचिंतयत् । अद्य प्रातरेवानिष्टदर्शनं जातं । न जाने
किमनभिमतं दर्शयिष्यति । इत्युक्त्वा तदनुसरणक्रमेण व्याकुलश्चलितः ।

यतः । श्लोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।

दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पंडितं ॥ २ ॥

अन्यच्च । विषयिणामिदमवश्यं कर्तव्यं ।

उत्पायोत्पाय बोद्धव्यं महद्भयमुपस्थितं ।

मरणव्याधिशोकानां किमद्य निपतिय्यति ॥ ३ ॥

अथ तेन व्याधेन तंडुलकणान्विकीर्य जालं विस्तीर्णं । स च प्रच्छन्नो भूत्वा

स्थितः । तस्मिन्नेव काले चित्रघीवनामा कपोतराजः सपरिवारो वियति
विसर्पस्तांस्तंडुलकणानवलोकयामास । ततः कपोतराजस्तंडुलकणलुब्धान्क-
पोताम्रत्याह । कुतो ऽत्र निर्जने वने तंडुलकणानां संभवः । तन्निरूपयतां
तावत् । भद्रमिदं न पश्यामि । प्रायेणानेन तंडुलकणलोभेनास्माभिरपि
तथा भवितव्यं

कंकणस्य तु लोभेन मग्नः पंके सुदुस्तरे ।

वृद्धव्याघ्रेण संप्राप्तः पथिकः स मृतो यथा ॥ ४ ॥

कपोता ऊचुः । कथमेतत् । सो ऽब्रवीत् । अहमेकदा दक्षिणारथे चरन्-
पथं । एको वृद्धव्याघ्रः स्नातः कुशहस्तः सरस्तीरे ब्रूते । भो भोः पांथ
इदं सुवर्णकंकणं गृह्यतां । ततो लोभाकृष्टेन केनचित्पाथेनालोचितं । भाग्ये-
नैतत्संभवति । किंलस्मिन्मात्मसंदेहे प्रवृत्तिर्न विधेया ।

यतः । अनिष्टादिदृष्टलाभे ऽपि न गतिर्जायते शुभा ।

यत्रास्ते विषसंशर्गो ऽमृतं तदपि मृत्यवे ॥ ५ ॥

किंतु सर्वचार्यार्जने प्रवृत्तिः संदेह एव ।

तथा चोक्तं । न संशयमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति ।

संशयं पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति ॥ ६ ॥

तन्निरूपयामि तावत् । प्रकाशं ब्रूते । कुत्र तव कंकणं । व्याघ्रो हस्तं प्रसार्य
दर्शयति । पांथो ऽवदत् । कथं मारात्मके त्वयि विश्वासः । व्याघ्र उवाच ।
शृणु रे पांथ । प्रागेव धौवनदशायामतिदुर्वृत्त आसं । अनेकगोमानुषाणां
बधान्मे पुत्रा मृता दाराश्च वंशहीनश्चाहं । ततः केनचिद्भार्मिकेणाहमा-
दिष्टः । दानधर्मादिकं चरतु भवान् । तदुपदेशादिदानीमहं स्नानशीलो
दाता वृद्धो गलितनखदंतो न कथं विश्वासभूमिः ।

यतः । इव्याध्ययनदानानि तपः सत्यं धृतिः क्षमा ।

अलोभ इति मार्गो ऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ॥ ७ ॥

तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो दंभार्थमपि सेव्यते ।

उत्तरस्तु चतुर्वर्गो महात्मन्येव तिष्ठति ॥ ८ ॥

मम चैतावांस्तोभविरहो येन स्वहस्तस्यमपि सुवर्णकंकणं यस्यै कस्यैचिद्दातु-
मिच्छामि । तथापि व्याघ्रो मानुषं खादतीति लोकप्रवादो दुर्निवारः ।

यतः । गतानुगतिको लोकः कुट्टनीमुपदेशिनीं ।

प्रमाणयति नो धर्मे यथा गोघ्नमपि द्विजं ॥ ९ ॥

मया च धर्मशास्त्राण्यधीतानि । शृणु ।

मरुत्स्रव्यां यथा वृष्टिः क्षुधार्ते भोजनं तथा ।

दरिद्रे दीयते दानं सफलं पांडुनंदन ॥ १० ॥

प्राणा यथात्मनो ऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा ।

आत्मौपम्येन भूतेषु दयां कुर्वति साधवः ॥ ११ ॥

अपरं च । प्रत्याख्याने च दाने च सुखदुःखे प्रियाप्रिये ।

आत्मौपम्येन पुरुषः प्रमाणमधिगच्छति ॥ १२ ॥

अन्यच्च । माद्वत्परदारेषु परद्रव्येषु लोष्टवत् ।

आत्मवत्सर्वभूतेषु यः पश्यति स पंडितः ॥ १३ ॥

त्वं चातीव दुर्गतस्तेन तत्तुभ्यं दातुं सयत्नो ऽहं ।

तथा चोक्तं । दरिद्रान्भर कौंतेय मा प्रयच्छेऽश्वरे धनं ।

व्याधितस्यौषधं पथं नीरुजस्य किमौषधैः ॥ १४ ॥

अन्यच्च । दातव्यमिति यद्दानं दीयते ऽनुपकारिणे ।

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं विदुः ॥ १५ ॥

तदत्र सरसि स्नात्वा सुवर्णकंकणं गृहाण । ततो यावदसौ तद्वचः प्रतीतो
लोभात्सरः स्नातुं प्रविशति तावन्महापंके निमग्नः पलायितुमक्षमः । पंके
पतितं दृष्ट्वा व्याघ्रो ऽवदत् । अहह महापंके पतितो ऽसि । अतस्त्वामह-
मुत्थापयामि । इत्युक्त्वा शनैः शनैरुपगम्य तेन व्याघ्रेण धृतः स पांथो
ऽचिंतयत् ।

न धर्मशास्त्रं पठतीति कारणं न चापि वेदाध्ययनं दुरात्मनः ।

स्वभाव एवात्र तथातिरिच्यते यथा प्रकृत्या मधुरं गवां पयः ॥ १६ ॥

किंच । अवशेन्द्रियचित्तानां हस्तिस्नानमिव क्रिया ।

दुर्भगाभरणप्राप्तौ ज्ञानं भारः क्रियां विना ॥ १७ ॥

तन्मया भद्रं न कृतं यदत्र मारात्मके विश्वासः कृतः ।

तथा ह्युक्तं । नदीनां शस्त्रपाणीनां नखिनां शृंगिणां तथा ।

विश्वासो नैव कर्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥ १८ ॥

अपरं च । सर्वस्य हि परीक्ष्यंते स्वभावा नेतरे गुणाः ।

अतीत्य हि गुणान्सर्वान्स्वभावो मूर्ध्नि वर्तते ॥ १९ ॥

अन्यच्च । स हि गगणविहारी कल्मषध्वंसकारी

दशशतकरधारी ज्योतिषां मध्यकारी ।

विधुरपि विधियोगाद्गच्छते राज्ञणामौ

लिखितमपि ललाटे प्रोज्झितुं कः समर्थः ॥ २० ॥

इति चिंतयन्नेवासौ व्याघ्रेण व्यापादितः खादितश्च । अतो ऽहं ब्रवीमि
कंकणस्य तु लोभेनेत्यादि । अतः सर्वथाविचारितं कर्म न कर्तव्यं ।

यतः । सुजीर्णमन्नं सुविचक्षणः सुतः सुशासिता स्त्री नृपतिः सुसेवितः ।

सुचित्य चोक्तं सुविचार्य यत्कृतं सुदीर्घकाले ऽपि न यात्रि विक्रियां ॥ २१ ॥

एतद्वचनं श्रुत्वा कश्चित्कपोतः सदर्पमाह । आः किमेवमुच्यते ।

वृद्धानां वचनं याज्ञमापत्काले क्षुपस्थिते ।

सर्वत्रैव विचारेण भोजने न प्रवर्तते ॥ २२ ॥

यतः । शंकाभिः सर्वमाक्रान्तमन्नं पानं च भूतले ।

प्रवृत्तिः कुत्र कर्तव्या जीवितव्यं कथं नु वा ॥ २३ ॥

ईर्ष्या घृणी त्वसंतुष्टः क्रोधनो नित्यशंकितः ।

परभाग्योपजीवी च षडेते दुःखभागिनः ॥ २४ ॥

एतच्छ्रुत्वा सर्वे कपोतास्तत्रोपविष्टाः ।

यतः । सुमहांत्यपि शास्त्राणि धारयंतो बद्धश्रुताः ।

हेत्तारः संशयानां च क्लिश्यंते लोभमोहिताः ॥ २५ ॥

अन्यच्च । लोभात्क्रोधः प्रभवति लोभात्कामः प्रजायते ।

लोभान्मोहश्च नाशश्च लोभः पापस्य कारणं ॥ २६ ॥

अन्यच्च । असंभवं हेममृगस्य जन्म तथापि रामो लुलुभे मृगाय ।

प्रायः समापन्नविपत्तिकाले धियो ऽपि पुंसां मलिना भवंति ॥ २७ ॥

अनंतरं सर्वे जालेन बद्धा बभूवुः । ततो यस्य वचनान्तत्रावलंबितास्तं
सर्वे तिरस्कुर्वन्ति ।

यतः । न गणस्याग्रतो गच्छेत्सिद्धे कार्ये समं फलं ।

यदि कार्यविपत्तिः स्थानुखरस्तत्र हन्यते ॥ २८ ॥

तस्य तिरस्कारं श्रुत्वा चित्रग्रीव उवाच । नायमस्य दोषः ।

यतः । आपदामापतंतीनां हितो ऽप्यायाति हेतुतां ।

मादृजंघा हि वत्सस्य स्तंभीभवति बंधने ॥ २९ ॥

अन्यच्च । स बंधुर्यो विपन्नानामापदद्वरणक्षमः ।

न तु भीतपरित्राणवस्त्रपालंभपंडितः ॥ ३० ॥

विपत्काले विस्मय एव कापुरुषलक्षणं । तदत्र धैर्यमवलंब्य प्रतीकारश्चित्यतां ।

यतः । विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः ।

यशसि चाभिरुचिर्यसनं श्रुतौ प्रकृतिषिद्धमिदं हि महात्मनां ॥ ३१ ॥

संपदि यस्य न हर्षो विपदि विषादो रणे च धीरलं ।

तं भुवनत्रयतिलकं जनयति जननी सुतं विरलं ॥ ३२ ॥

अन्यच्च । षड्दोषाः पुरुषेणैह हातव्या भूतिभिच्छ्रिता ।

निद्रा तंद्रा भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता ॥ ३३ ॥

इदानीमप्येवं क्रियतां । सर्वैरेकचित्तीभूय जालमादायोद्धीयतां ।

यतः । अल्पानामपि वस्तूनां संहतिः कार्यसाधिका ।

दणैर्गुणत्वमापन्नैर्वध्यते मत्तदंतिनः ॥ ३४ ॥

संहतिः श्रेयसी पुंसां स्वकुलैरल्पकैरपि ।

तुषेणापि परित्यक्ता न प्ररोहंति तंडुलाः ॥ ३५ ॥

इति विचिंत्य पक्षिणः सर्वे जालमादायोत्पतिताः । अनंतरं स व्याधः सुदू-
राज्जालापहारकांस्तानवलोक्य पश्चाद्भावन्नचिंतयत् ।

संहतास्तु हरंत्येते मम जालं विहंगमाः ।

यदा तु निपतियंति वशमेयंति मे तदा ॥ ३६ ॥

ततस्तेषु चक्षुर्विषयातिक्रांतेषु पक्षिषु स व्याधो निवृत्तः । अथ लुब्धकं निवृत्तं
दृष्ट्वा कपोता ऊचुः । किमिदानीं कर्तुमुचितं । चित्रग्रीव उवाच ।

माता मित्रं पिता चेति स्वभावान्नित्यं हितं ।

कार्यकारणतश्चान्ये भवंति हितबुद्धयः ॥ ३७ ॥

तदस्माकं मित्रं हिरण्यको नाम मूषिकराजो गंडकीतीरे चित्रवने निवसति ।

सो ऽस्माकं पाशांश्चेत्त्यति । इत्यालोच्य सर्वे हिरण्यकविवरसमीपं गताः ।

हिरण्यकश्च सर्वदापायशंकया शतद्वारं विवरं कृत्वा निवसति । ततो

हिरण्यकः कपोतावपातभयाच्चकितस्त्रुष्णीं स्थितः । चित्रग्रीव उवाच ।

सखे हिरण्यक किमस्मान्न संभाषसे । ततो हिरण्यकस्तदचनं प्रत्यभिज्ञाय

ससंभ्रमं वह्निर्निःसृत्याब्रवीत् । आः पुण्यवानस्मि प्रियसुहृन्मे चित्रग्रीवः

समायातः ।

यस्य मित्रेण संभाषा यस्य मित्रेण संस्थितिः ।

यस्य मित्रेण संलापस्ततो नास्तीह पुण्यवान् ॥ ३८ ॥

पाशबद्धांश्चतान्दृष्ट्वा सविस्मयः क्षणं स्थितोवाच । सखे किमेतत् । चित्र-

ग्रीवो ऽवदत् । सखे ऽस्माकं प्राक्तनजन्मकर्मणः फलमेतत् ।

यस्माच्च येन च यथा च यदा च यच्च

यावच्च यत्र च शुभाशुभमात्मकर्म ।

तस्माच्च तेन च तथा च तदा च तच्च

तावच्च तत्र च विधातवशादुपैति ॥ ३६ ॥

रोगशोकपरीतापबंधमव्यसनानि च ।

आत्मापराधवृत्तस्य फलान्येतानि देहिनां ॥ ४० ॥

एतच्छ्रुत्वा हिरण्यकश्चित्रग्रीवस्य बंधनं क्लृप्तुं सत्वरमुपसर्पति । चित्रग्रीव उवाच । मित्र मा मैवं । अस्रदाश्रितानामेषां तावत्पाशांश्चिद्धि तदा भम पाशं पश्चाच्छेत्स्यसि । हिरण्यको ऽप्याह । अहमल्पशक्तिर्देताश्च मे कोम-
लास्तदेतेषां पाशांश्चेत्तुं कथं समर्थः । तद्यावन्मे दंता न चुयन्ति तावत्तव
पाशं किंनरि तदनंतरमेषामपि बंधनं यावच्छक्यं क्लेश्यामि । चित्रग्रीव
उवाच । अस्त्वेवं तथापि यथाशक्तेतेषां बंधनं खंडय । हिरण्यकेनोक्तं ।
आत्मपरित्यागेन यदाश्रितानां परिरक्षणं तत्र नीतिवेदिनां संमतं ।

यतः । आपदर्थे धनं रचेद्द्वारान्नचेद्भूधनैरपि ।

आत्मानं सततं रचेद्द्वारैरपि धनैरपि ॥ ४१ ॥

अन्यच्च । धर्मार्थकाममोक्षाणां प्राणाः संस्थितिहेतवः ।

तान्निघ्नता किं न हतं रक्षता किं न रक्षितं ॥ ४२ ॥

चित्रग्रीव उवाच । सखे नीतिलावदीदृशेव किंलहमस्रदाश्रितानां दुःखं
सोढुं सर्वथासमर्थः । तेनेदं ब्रवीमि ।

यतः । धनानि जीवितं चैव परार्थे प्राज्ञ उत्सृजेत् ।

सन्निमित्ते वरं त्यागो विनाशे नियते सति ॥ ४३ ॥

अयमपरश्चासाधारणो हेतुः ।

जातिद्रव्यगुणानां च साम्यमेषां मया सह ।

मत्प्रभुत्वफलं ब्रूहि कदा किं तद्भविष्यति ॥ ४४ ॥

अन्यच्च । विना वर्तनमेवैते न त्यजन्ति ममांतिकं ।

तन्मे प्राणव्ययेनापि जीवयैतान्ममाश्रितान् ॥ ४५ ॥

किंच । मांसमूत्रपुरीषास्थिनिर्मिते ऽस्मिन्कलेवरे ।

विनश्यरे विहायास्यां यशः पालय मित्र मे ॥ ४६ ॥

अपरं च पश्य । यदि नित्यमनित्येन निर्मलं मलवाहिना ।

यशः कायेन लभ्येत तत्र लब्धं भवेन्न किं ॥ ४७ ॥

यतः । शरीरस्य गुणानां च दूरमत्यंतमंतरं ।

शरीरं क्षणविध्वंसि कल्पांतस्थायिनो गुणाः ॥ ४८ ॥

इत्याकर्ण्य हिरण्यकः प्रहृष्टमनाः पुलकितः सन्नब्रवीत् । साधु मित्र
साधु । अनेनाश्रितवात्सल्येन त्रैलोक्यस्यापि प्रभुत्वं त्वयि युज्यते । एवमुक्त्वा
तेन सर्वेषां बंधनानि च्छिन्नानि । ततो हिरण्यकः सर्वान्सादरं संपूज्याह ।
सखे चित्रगीव सर्वथाच जालबंधनविधौ सति दोषमाशङ्क्यात्मन्यवज्ञा न
कर्तव्या ।

यतः । यो ऽधिकाद्योजनशतात्पश्यतीहामिषं खगः ।

स एव प्राप्तकालस्तु पाशबंधं न पश्यति ॥ ४९ ॥

अपरं च । शशिदिवाकरयोर्ग्रहपीडनं गजभुजंगमयोरपि बंधनं ।

मतिमतां च विलोक्य दरिद्रतां विधिरहो बलवानिति मे मतिः ॥ ५० ॥

अन्यच्च । व्योमैकांतविहारिणो ऽपि विहगाः संप्राप्नुवंत्यापदं ।

बध्यन्ते निपुणैरगाधसलिलान्मत्स्याः समुद्रादपि ।

दुर्नीतं किमिहास्ति किं सुचरितं कः स्थानलाभे गुणः

कालो हि व्यसनप्रसारितकरो गृह्णाति दूरादपि ॥ ५१ ॥

इति प्रबोधातिथ्यं कृत्वालिङ्ग्य च चित्रगीवस्तेन संप्रेषितो यथेष्टदेशान्सपरि-
वारो ययौ । हिरण्यको ऽपि स्वविवरं प्रविष्टः ।

यानि कानि च मित्राणि कर्तव्यानि शतानि च ।

पश्य मूषिकमित्रेण कपोता मुक्तबंधनाः ॥ ५२ ॥

अथ लघुपतनकनामा काकः सर्ववृक्षांतदर्शी साश्चर्यमिदमाह । अहो
हिरण्यक स्नाय्यो ऽसि । अतो ऽहमपि त्वया सह मैत्रीमिच्छामि । अतो
मां मैत्र्येणानुग्रहीतुमर्हसि । एतच्छ्रुत्वा हिरण्यको ऽपि विवराभ्यंतरादाह ।
कस्त्वं । स ब्रूते । लघुपतनकनामा वायसो ऽहं । हिरण्यको विहस्याह ।
का त्वया सह मैत्री ।

यतः । यद्येन युज्यते लोके बुधस्तत्तेन योजयेत् ।

अहमन्नं भवान्भोक्ता कथं प्रीतिर्भविष्यति ॥ ५३ ॥

अपरं च । भक्ष्यभक्षकयोः प्रीतिः विपत्तेरेव कारणं ।

शृङ्गालात्पाशबद्धो ऽसौ मृगः काकेन रक्षितः ॥ ५४ ॥

वायसो ऽब्रवीत् । कथमेतत् । हिरण्यकः कथयति । अस्ति मगधदेशे
चंपकवती नामारण्यानी । तस्यां चिरान्नहता स्नेहेन मृगकाकौ निवसतः ।

स च मृगः स्वेच्छया भ्राम्यन् दृष्टपुष्टांगः केनचिच्छृगालेनावलोकितः । तं दृष्ट्वा शृगालो ऽचिंतयत् । आः कथमेतन्मांसं सुललितं भक्षयामि । भवतु विश्वासं तावदुत्पादयामि । इत्यालोच्योपसृत्याब्रवीत् । मित्र कुशलं ते । मृगेणोक्तं । कस्त्वं । स ब्रूते । सुद्रुद्धिनामा जंबुको ऽहं । अचारण्ये बंधु-
हो नो मृतवन्निवसामि । इदानीं त्वां मित्रमासाद्य पुनः संबंधुर्जीवलोकं प्रविष्टो ऽस्मि । अधुना तवानुचरेण मया सर्वथा भवितव्यं । मृगेणोक्तं । एवमसु । ततः पश्चादस्त्रगते सवितरि भगवति मरीचिमालिनि तौ मृगस्य वासभूमिं गतौ । तत्र चंपकवृक्षशाखायां सुबुद्धिनामा काको मृगस्य विरमित्रं निवसति । तौ दृष्ट्वा काको ऽवदत् । सखे चित्रांग को ऽयं द्वितीयः । मृगो ब्रूते । जंबुको ऽयमस्मत्सख्यमिच्छन्नागतः । काको ब्रूते । मित्र अकस्मा-
दागंतुना सह मैत्री न युक्ता ।

तथा चोक्तं । अज्ञातकुलशीलस्य वासो देयो न कस्यचित् ।

मार्जारस्य हि दोषेण हतो गृध्रो जरङ्गवः ॥ ५५ ॥

तावाहृतः । कथमेतत् । काकः कथयति । अस्मि भागीरथीतीरे गृध्रकूट-
नाम्नि पर्वते महान्पर्कटीवृक्षः । तस्य कोटरे दैवदुर्विपाकाद्गलितनखनयनो
जरङ्गवनामा गृध्रः प्रतिवसति । अथ हृपया तज्जीवनाय तद्वृक्षवाणिनः
पक्षिणः स्वाहारात्किंचित्किंचिदुद्धृत्य ददति । तेनासौ जीवति । अथ कदा-
चिद्दीर्घकर्णनामा मार्जारः पक्षिणावकान्भक्षितुं तत्रागतः । ततस्तमायातं
दृष्ट्वा पक्षिणावकैर्भयार्तैः कोलाहलः कृतः । तच्छ्रुत्वा जरङ्गवेनोक्तं । को
ऽयमायाति । दीर्घकर्णो गृध्रमवलोक्य सभयमाह । हा हतो ऽस्मि ।

यतः । तावद्भयस्य भेतव्यं यावद्भयमनागतं ।

आगतं तु भयं वीक्ष्य नरः कुर्याद्यथोचितं ॥ ५६ ॥

अधुनास्य संनिधाने पलायितुमक्षमः । तद्यथा भवितव्यं तद्भवतु । तावद्विश्वा-
समुत्पाद्यास्य समीपमुपगच्छामि । इत्यालोच्योपसृत्याब्रवीत् । आर्य त्वा-
मभिवंदे । गृध्रो ऽवदत् । कस्त्वं । सो ऽवदत् । मार्जारो ऽहं । गृध्रो
ब्रूते । दूरमपसर नो चेद्धंतव्यो ऽसि मया । मार्जारो ऽवदत् । श्रूयतां
तावदस्मदचनं ततो यद्यहं बध्यस्तदा हंतव्यः ।

यतः । जातिमात्रेण किं कश्चिद्धन्यते पूज्यते क्वचित् ।

व्यवहारं परिज्ञाय बध्यः पूज्यो ऽथवा भवेत् ॥ ५७ ॥

गृध्रो ब्रूते । ब्रूहि किमर्थमागतो ऽसि । सो ऽवदत् । अहमत्र गंगातीरे

नित्यस्त्रायी ब्रह्मचारी चांद्रायणव्रतमाचरंस्तिष्ठामि । युष्मान्वर्मज्ञानर-
तान्विश्वासभूमयः पक्षिणः सर्वे सर्वदा ममाग्रे प्रस्रुवन्ति । अतो भवद्भ्यो
विद्यावयोदृढेभ्यो धर्मं श्रोतुमिहागतः । भवंतश्चैतादृशा धर्मज्ञा यन्माम-
तिथिं हंतुमुद्यताः । गृहस्थधर्मश्चैषः ।

अरावप्युचितं कार्यमातिथ्यं गृहमागते ।

केतुः पार्श्वगताच्छायां नोपसंहरते द्रुमः ॥ ५८ ॥

यदि वा धनं नास्ति तदा प्रीतिवचसाप्यतिथिः पूज्य एव ।

यतः । दणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता ।

एतान्यपि सतां गेहे नोच्छ्रियन्ते कदाचन ॥ ५९ ॥

अपरं च । निर्गुणेष्वपि सत्त्वेषु दयां कुर्वति साधवः ।

न हि संहरते ज्योत्स्नां चंद्रांश्चांडालवैश्वानि ॥ ६० ॥

अन्यच्च । अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्तते ।

स तस्मै दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥ ६१ ॥

अन्यच्च । उत्तमस्यापि वर्णस्य नीचो ऽपि गृहमागतः ।

पूजनीयो यथा योग्यं सर्वदेवमयो ऽतिथिः ॥ ६२ ॥

गृध्रो ऽवदत् । मार्जारो हि मांसरुचिः पक्षिणावकाशाच्च निवसन्ति तेनाहमेवं
ब्रवीमि । तच्छ्रुत्वा मार्जारो भूमिं स्पृष्ट्वा कर्णौ स्पृशति ब्रूते च । मया
धर्मशास्त्रं श्रुत्वा वीतरागेणेदं दुष्करं व्रतं चांद्रायणमध्यवर्षितं । परस्परं
विवदमानानामपि धर्मशास्त्राणामहिंसा परमो धर्म इत्यत्रैकमत्यं ।

यतः । सर्वहिंसानिवृत्ता ये नराः सर्वसहाय्य ये ।

सर्वस्याश्रयभूताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ६३ ॥

एक एव सुहृद्भूमौ निधने ऽप्यनुयाति यः ।

शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यत्तु गच्छति ॥ ६४ ॥

यो ऽस्ति यस्य यदा मांसमुभयोः पश्यतांतरं ।

एकस्य क्षणिका प्रीतिरन्यः प्राणैर्विमुच्यते ॥ ६५ ॥

मर्त्यमिति यद्दुःखं पुरुषस्योपजायते ।

शक्यस्तेनानुमानेन परो ऽपि परिरक्षितुं ॥ ६६ ॥

शृणु पुनः । स्वच्छंदवनजातेन शकेनापि प्रपूर्यते ।

अस्य दग्धोदरस्यार्थं कः कुर्यात्पातकं महत् ॥ ६७ ॥

एवं विद्यास्य स मार्जारस्तरुकोटरे स्थितः । ततो दिनेषु गच्छत्सु पक्षिणा-

वकानाक्रम्य कोटरमानीय प्रत्यहं खादति । येषामपत्यानि खादितानि तैः शोकार्तेर्विलपद्भिरितस्ततो जिज्ञासा समारब्धा । तत्परिज्ञाय मार्जारः कोटरान्निःसृत्य वह्निः पलायितः । पश्चात्पक्षिभिरितस्ततो निरूपयद्भिस्तत्र तरुकोटरे शावकास्थीनि प्राप्तानि । अनंतरं त ऊचुः । अनेनैव जरद्गवेनास्माकं शावकाः खादिता इति सर्वैः पक्षिभिर्निश्चित्य गृध्रो व्यापादितः । अतो ऽहं ब्रवीमि । अज्ञातकुलशीलस्येत्यादि । इत्याकर्ण्य स जंबुकः सकोपमाह । मृगस्य प्रथमदर्शनदिने भवानप्यज्ञातकुलशील एव । तत्कथं भवता सहैतस्य खेहानुवृत्तिरुत्तरोत्तरं वर्धते ।

यत्र विद्वज्जनो नास्ति स्नायस्तत्राल्पधीरपि ।

निरस्तपादपे देश एरंडो ऽपि द्रुमायते ॥ ६८ ॥

अन्यच्च । अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसां ।

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुंबकं ॥ ६९ ॥

यथायं मृगो मम बंधुस्तथा भवानपि । मृगो ऽब्रवीत् । किमनेनोत्तरोत्तरेण । सर्वैरेकत्र विश्रंभालापैः सुखिभिः स्वीयतां ।

यतः । न कश्चित्कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचिद्रिपुः ।

व्यवहारेण मित्राणि जायन्ते रिपवस्तथा ॥ ७० ॥

काकेनोक्तं । एवमस्तु । अथ प्रातः सर्वे यथाभिमतदेशं गताः । एकदा निभृतं शृगालो ब्रूते । सखे ऽस्मिन्वनैकदेशे शस्यपूर्णचेत्रमस्ति । तदहं त्वां नीत्वा दर्शयामि । तथा कृते सति मृगः प्रत्यहं तत्र गत्वा शस्यं खादति । अथ चेत्रपतिना तद्दृष्ट्वा पाशो योजितः । अनंतरं पुनरागतो मृगः पाशैर्बद्धो ऽचिंतयत् । को मामितः कालपाशादिव व्याधपाशात्तातुं मित्रादन्यः समर्थः । तत्रांतरे जंबुकस्तत्रागत्योपस्थितो ऽचिंतयत् । फलिता तावदस्माकं कपटप्रबंधेन मनोरथसिद्धिः । एतस्योत्कृत्यमानस्य मांसासृग्लिप्तान्यस्थीनि मयावश्यं प्राप्तव्यानि । तानि बाहुभ्यां भोजनानि भविष्यन्ति । मृगस्तं दृष्ट्वास्मासितो ब्रूते । सखे किं हि तावन्मम बंधनं । सत्वरं त्रायस्व मां ।

यतः । आपत्सु मित्रं जानीयाद्युद्धे शूरमृणेषु ऽचिः ।

भार्या क्षीणेषु वित्तेषु व्यसनेषु च बांधवान् ॥ ७१ ॥

अपरं च । उत्सवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे ।

राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बांधवः ॥ ७२ ॥

जंबुको मुहुर्मुहुः पाशं विलोक्याचिंतयत् । दृढस्तावदयं बंधः । ब्रूते च ।

सखे स्नायुनिर्मिता एते पाशास्तदद्य भट्टारकवारे कथमेतान्दंतैः स्पृशामि ।
मित्र यदि चित्ते नान्यथा मन्यसे तदा प्रभाते यत्त्वया वक्तव्यं तत्कर्तव्यं ।
इत्युक्त्वा तत्समीप आत्मनमाच्छाद्य स्थितः सः । अनंतरं स काकः प्रदोष-
काले मृगमनागतमवलोक्येतस्ततो ऽन्विष्य तथाविधं दृष्ट्वावाच । सखे
किमेतत् । मृगेणोक्तं । अवधीरितसुहृदाक्यस्य फलमेतत् ।

तथा चोक्तं । सुहृदां हितकामानां यः शृणोति न भाषितं ।

विपत्संनिहिता तस्य स नरः शत्रुनन्दनः ॥ ७३ ॥

काको ब्रूते । स वंचकः क्वास्ते । मृगेणोक्तं । मन्त्रांसार्थी तिष्ठत्यत्रैव ।
काको ब्रूते । उक्तमेव मया पूर्वं ।

अपराधो न मे ऽस्तीति नैतद्विश्वासकारणं ।

विद्यते हि नृशसेभ्यो भयं गुणवतामपि ॥ ७४ ॥

दीपनिर्वाणगंधं च सुहृदाक्यमहंधतीं ।

न जिघ्रन्ति न शृण्वन्ति न पश्यन्ति गतायुषः ॥ ७५ ॥

परोचे कार्यहन्तारं प्रत्यचे प्रियवादिनं ।

वर्जयेत्तादृशं मित्रं विषलुभं पयोमुखं ॥ ७६ ॥

ततः काको दीर्घं निःश्वस्य । अरे वंचक किं त्वया पापकर्मणा कृतं
यतः । संलापितानां मधुरैर्वचोभिर्मिथोपचारैश्च वशोक्तानां ।

आशावतां अद्धतां च लोके किमर्थिनां वंचयितव्यमस्ति ॥ ७७ ॥

उपकारिणि विश्रब्धे शुद्धमतौ यः समाचरति पापं ।

तं जनमसत्यसंधं भगवति वसुधे कथं वदसि ॥ ७८ ॥

दुर्जनेन समं सख्यं प्रीतिं चापि न कारयेत् ।

उष्णो दहति चांगारः शीतः कृष्णायते करं ॥ ७९ ॥

अथवा स्थितिरियं दुर्जनानां ।

प्राक्पादयोः पतति खादति पृष्ठमांसं

कर्णे कलं किमपि रौति शनैर्विचित्रं ।

क्लिद्रं निरूप्य सहसा प्रविशत्यशंकः

सर्वं खलस्य चरितं मशकः करोति ॥ ८० ॥

दुर्जनः प्रियवादी च नैतद्विश्वासकारणं ।

मधु तिष्ठति जिह्वाये यदि हालाहलं विषं ॥ ८१ ॥

अथ प्रभाते चेन्नपतिर्लङ्गुडहस्तसं प्रदेशमागच्छन्काकेनावलोकितः तमा-

लोक्य काकेनोक्तं । सखे मृग त्वमात्मानं मृतवत्संदर्श्य वातेनोदरं पूरयित्वा
पादान्स्तम्भीकृत्य तिष्ठ । यदाहं शब्दं करोमि तदा त्वमुत्थाय सत्वरं
पलायिष्यसि । मृगस्तथैव काकवचनेन स्थितः । ततः चेचपतिना हर्षोत्फुल्ल-
लोचनेन तथाविधो मृग आलोकितः । आः स्वयं मृतो ऽसि । इत्युक्त्वा मृगं
बंधनान्मोचयित्वा पाशान्यहीतुं सद्यत्नो बभूव । ततः काकशब्दं श्रुत्वा मृगः
सत्वरमुत्थाय पलायितः । तमुद्दिश्य तेन चेचपतिना चित्तेन लगुडेन शृगालो
हतः । तथा चोक्तं ।

त्रिभिर्वर्षैस्त्रिभिर्मसैस्त्रिभिः पचैस्त्रिभिर्दिनैः ।

अत्युत्कटैः पापपुण्यैरिहैव फलमश्रुते ॥ ८२ ॥

अतो ऽहं ब्रवीमि भक्ष्यभक्षकयोः प्रीतिरित्यादि । काकः पुनराह ।

भक्षितेनापि भवता नाहारो मम पुष्कलः ।

त्वयि जीवति जीवामि चित्रयोव इवानघ ॥ ८३ ॥

अन्यच्च । तिरश्चामपि विश्वासो दृष्टः पुण्यैककर्मणां ।

सतां हि साधुशीलत्वात्सभावो न निवर्तते ॥ ८४ ॥

किंच । साधोः प्रकोपितस्यापि मनो नायाति विक्रियां ।

न हि तापयितुं शक्यं सागरांभस्तृणोल्कया ॥ ८५ ॥

हिरण्यको ब्रूते । चपलस्त्वं चपलेन सह स्नेहः सर्वथा न कर्तव्यः ।

तथा चोक्तं । मार्जारो महिषो मेषः काकः कापुरुषस्तथा ।

विश्वासात्प्रभवत्येते विश्वासस्तत्र नोचितः ॥ ८६ ॥

किंचान्यत् । शत्रुपक्षो भवानस्माकं । उक्तं चैतत् ।

शत्रुणा न हि संदध्यात्सुस्त्रिष्टेनापि संधिना ।

सुतप्तमपि पानीयं शमयत्येव पावकं ॥ ८७ ॥

दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्ययालंकृतो ऽपि सन् ।

मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयंकरः ॥ ८८ ॥

यदशक्यं न तच्छक्यं यच्छक्यं शक्यमेव तत् ।

नोदके शकटं याति न च नौर्गच्छति स्थले ॥ ८९ ॥

अपरं च । महताप्यर्थसारेण यो विश्वसिति शत्रुषु ।

भार्यासु च विरक्तासु तदंतं तस्य जीवनं ॥ ९० ॥

लघुपतनको ब्रूते । श्रुतं मया सर्वं । तथापि मम चैतावान्संकल्पस्त्वया सह

सौहृद्यमवश्यं करणीयमिति । नो चेदनाहारेणात्मानं व्यापादयिष्यामि ।

तथा हि । मृद्वटवत्सुखभेद्यो दुःसंधानश्च दुर्जनो भवति ।

सुजनस्तु कनकघटवद्दुर्भेद्यश्चाशुसंधेयः ॥ ८१ ॥

किंच । द्रवत्वात्सर्वलोहानां निमित्तान्मृगपक्षिणां ।

भयात्सोभाच्च मूर्खाणां संगतं दर्शनात्सतां ॥ ८२ ॥

किंच । नारिकेलसमाकारा दृश्यन्ते ऽपि हि सज्जनाः ।

अन्ये बदरिकाकारा वहिरेव मनोहराः ॥ ८३ ॥

खेहच्छेदे ऽपि साधूनां गुणा नायांति विक्रियां ।

भगे ऽपि हि मृणालानामनुबध्नन्ति तन्तवः ॥ ८४ ॥

अन्यच्च । शुचित्वं त्यागिता शौर्यं सामान्यं सुखदुःखयोः ।

दाक्षिण्यं चानुरक्तिश्च सत्यता च सुहृद्गुणाः ॥ ८५ ॥

एतैर्गुणैरूपेतो भवदन्यो मया कः सुहृत्प्राप्तव्यः । इत्यादि तद्वचनमाकर्ण्य

हिरण्यको वह्निर्निःसृत्याह । आप्यायितो ऽहं भवतामनेन वचनामृतेन ।

तथा चोक्तं । घर्मार्तं न तथा सुशीतलजलैः स्नानं न मुक्तावली

न श्रीखंडविलेपनं सुखयति प्रत्यंगमपर्यर्पितं ।

श्रीत्यै सज्जनभाषितं प्रभवति प्रायो यथा चेतसः

सद्युक्त्वा च पुरस्कृतं सुकृतिनामाकृष्टिमंचोपमं ॥ ८६ ॥

अन्यच्च । रहस्यभेदो याज्ज्ञा च नैष्ठुर्यं चलचित्तता ।

क्रोधो निःसत्यता द्यूतमेतन्मित्रस्य दूषणं ॥ ८७ ॥

अनेन वचनक्रमेण तदेकदूषणमपि त्वयि न लक्ष्यते ॥

यतः । पटुत्वं सत्यवादित्वं कथायोगेन बुध्यते ।

अस्त्रश्रवणमचापस्यं प्रत्यक्षेणावगम्यते ॥ ८८ ॥

अपरं च । अन्यथैव हि सौहार्दं भवेत्स्वच्छांतरात्मनः ।

प्रवर्तते ऽन्यथा वाणी श्राव्योपहतचेतसः ॥ ८९ ॥

मनस्यन्यदचस्यन्यत्कार्यमन्यदुरात्मनां ।

मनस्येकं वचस्येकं कर्मस्येकं महात्मनां ॥ ९० ॥

तद्भवतु भवतो ऽभिमतमेव । इत्युक्त्वा हिरण्यको मैत्र्यं विधाय भोजनविशे-

षैर्वायसं संतोष्य विवरं प्रविष्टः । वायसो ऽपि स्वस्थानं गतः । ततः प्रसृति

तयोरन्योन्याहारप्रदानेन कुशलप्रश्नैर्विश्रंभालापैश्च कालो ऽतिवर्तते । एकदा

लघुपतनको हिरण्यकमाह । सखे कष्टतरलभ्याहारमिदं स्थानं परित्यज्य

स्थानान्तरं गंतुमिच्छामि । हिरण्यको ब्रूते । मित्रं क्व गंतव्यं ।

तथा चोक्तं । चलत्येकेन पादेन तिष्ठत्येकेन बुद्धिमान् ।

माशमीक्ष्य परं स्थानं पूर्वमायतनं त्यजेत् ॥ १०१ ॥

वायसो ब्रूते । अस्ति सुनिवृत्तस्थानं । हिरण्यको ऽवदत् । किं तत् ।

वायसो ब्रूते । अस्ति दंडकारण्ये कर्पूरगौराभिधानं शरः । तत्र चिरका-
लोपार्जितः प्रियसुहृन्मे मंथराभिधानः कच्छपो धार्मिकः प्रतिवसति ।

यतः । शरोपदेशे पांडित्यं सर्वेषां सुकरं नृणां ।

धर्मे स्त्रीयमनुष्ठानं कस्यचित्तु महात्मनः ॥ १०२ ॥

स च भोजनविशेषैर्मां संवर्धयिष्यति । हिरण्यको ऽप्याह । तत्किमत्रावस्थाय
मया कर्तव्यं ।

यतः । यस्मिन्देशे न संमानो न वृत्तिर्न च बांधवः ।

न च विद्यागमः कस्यचित् देशं परिवर्जयेत् ॥ १०३ ॥

अपरं च । लोकयात्राभयं लज्जा दाक्षिण्यं त्यागशीलता ।

पंच यत्र न विद्यन्ते न कुर्यात्तत्र संस्थितिं ॥ १०४ ॥

तत्र मित्रं न वस्तव्यं यत्र नास्ति चतुष्टयं ।

अणुदाता च वैद्यश्च ओषधियः सजला नदी ॥ १०५ ॥

ततो मामपि तत्र नय । अथ वायसस्तत्र तेन मित्रेण सह विचित्रालापैः
सुखेन तस्य सरसः समीपं ययौ । ततो मंथरो दूरादवलोक्य लघुपतनकस्य
यथोचितमातिथ्यं विधाय मूषिकस्यातियिप्तकारं चकार ।

यतः । बालो वा यदि वा वृद्धो युवा वा गृहमागतः ।

तस्य पूजा विधातव्या सर्वत्राभ्यागतो गुरुः ॥ १०६ ॥

गुरुरग्निर्दिजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ।

पतिरेकी गुरुः स्त्रीणां सर्वत्राभ्यागतो गुरुः ॥ १०७ ॥

वायसो ऽवदत् । सखे मंथर सविशेषपूजामस्मै विधेहि यतो ऽयं पुण्यकर्मणां
धुरीणः कारुण्यरत्नाकरो हिरण्यकनामा मूषिकराजः । एतस्य गुणसुतिं
जिह्वासहस्रद्वयेनापि सर्पराजो न कदाचित्कथयितुं समर्थः स्यात् । इत्युक्त्वा
चित्रग्रीवोपाख्यानं वर्णितवान् । मंथरः सादरं हिरण्यकं संपूज्याह । भद्रा-
त्मनो निर्जनवनागमनकारणमाख्यातुमर्हसि । हिरण्यको ऽवदत् । कथयामि ।
श्रूयतां । अस्ति चंपकाभिधानायां नगर्यां परित्राजकावसथः । तत्र चूडा-
कर्णी नाम परित्राद् प्रतिवसति । स च भोजनावशिष्टभिक्षान्नसहितं भिचा-
पात्रं नागदंतके ऽवस्थाय खपिति । अहं च तदन्नमुत्सृत्य प्रत्यहं भवयामि ।

अनंतरं तस्य प्रियसुहृदीणाकर्णो नाम परिव्राजकः समाधातः । तेन सह कथाप्रसंगावस्थितो मम त्रासार्थं जर्जरवंशखंडेन चूडाकर्णो भूमिमताडयत् । वीणाकर्ण उवाच । सखे किमिति मम कथाविरक्तो ऽन्यासक्तो भवान् । चूडाकर्णेनोक्तं । मित्र नाहं विरक्तः किंतु पश्यायं मूषिको ममापकारी सदा पात्रस्य भिचान्नमुत्सृत्य भक्षयति । वीणाकर्णो नागदंतकं विलोक्याह । कथं मूषिकः स्वल्पबलो ऽप्येतावद्भूरमुत्पतति । तदत्र केनापि कारणेन भवितव्यं । तथा चोक्तं । अकस्माद्युवती दृढं केशेष्वाकृत्य चुंबति ।

पतिं निर्दयमालिङ्ग्य हेतुरत्र भविष्यति ॥ १०८ ॥

चूडाकर्णः पृच्छति । कथमेतत् । वीणाकर्णः कथयति । अस्ति गौडीये कौशांबी नाम नगरी । तस्यां चंदनदासनामा वणिग्महाधनो निवसति । तेन पश्चिमे वयसि वर्तमानेन कामाधिष्ठितचेतसा धनदर्पाल्लीलावती नाम वणिक्पुत्री परिणीता । सा च मकरकेतोर्विजयवैजयंतीव यौवनवती बभूव । स च दृढपतिस्तस्याः संतोषाय नाभवत् ।

यतः । शशिनीव हिमार्तानां घर्मार्तानां रवाविव ।

मनो न रमते स्त्रीणां जराजीर्णैर्द्विजे पतौ ॥ १०९ ॥

अन्यच्च । पलितेष्वपि दृष्टेषु पुंसः का नाम कामिता ।

भैषज्यमिव मन्यंते यदन्यमनसः स्त्रियः ॥ ११० ॥

स च दृढपतिस्तस्यामतीवानुरागवान् ।

यतः । धनाशा जीविताशा च गुर्वी प्राणभृतां सदा ।

दृढस्य तरुणी भार्या प्राणेशो ऽपि गरीयसी ॥ १११ ॥

नोपभोक्तुं न च त्यक्तुं शक्नोति विषयाञ्जरी ।

अस्त्रि निर्दशनः श्वेव जिह्वया लेढि केवलं ॥ ११२ ॥

अथ सा लीलावती यौवनदर्पादतिक्रांतकुलमर्यादा केनापि वणिक्पुत्रेण सहानुरागवती बभूव ॥

यतः । स्वातंत्र्यं पितृमंदिरे निवसतिर्याचोत्सवे संगतिः

गोष्ठीपूरुषसंनिधावनियमो वासो विदेशे तथा ।

संसर्गः सह पुंसुलीभिरसकृद्भुत्तेर्निजायाः क्षतिः

पत्युर्वार्धकमोर्षितं प्रवसनं नाशस्य हेतुः स्त्रियाः ॥ ११३ ॥

अपरं च । पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहो ऽटनं ।

स्वप्नश्चान्यगृहे वासो नारीणां दूषणानि षट् ॥ ११४ ॥

स्थानं नास्ति क्षणं नास्ति नास्ति प्रार्थयिता नरः ।

तेन नारद नारीणां सतीत्वमुपजायते ॥ ११५ ॥

न स्त्रीणामप्रियः कश्चिन्प्रियो वापि न विद्यते ।

गावस्तृणमिवारण्ये प्रार्थयन्ति नवं नवं ॥ ११६ ॥

अपरं च । घृतकुंभसमा नारी तप्तांगारसमः पुमान् ।

तस्माद्भूतं च वज्रं च नैकत्र स्थापयेद्बुधः ॥ ११७ ॥

न लज्जा न विनीतत्वं न दाक्षिण्यं न भीरुता ।

प्रार्थनाभाव एवैकं सतीले कारणं स्त्रियाः ॥ ११८ ॥

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रश्च स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति ॥ ११९ ॥

एकदा सा लीलावती रत्नावलीकिरणकर्बुरे पर्यंके तेन बणिकपुत्रेण सह विश्रंभालापैः सुखासीना तमलचितोपस्थितं पतिमवलोक्य सहस्रोत्थाय केशेष्वाकृत्य गाढमालिङ्ग्य चुंबितवती । तेनावसरेण जारश्च पलायितः ।

उक्तं च । उग्रना वेद यच्छास्त्रं यच्च वेद वृहस्पतिः ।

स्वभावेनैव तच्छास्त्रं स्त्रीबुद्धौ सुप्रतिष्ठितं ॥ १२० ॥

तदालिङ्गनमवलोक्य समीपवर्तिनी कुट्टन्यचिंतयत् । अकस्मादियमेनमुपगूढ-
वतीति । ततस्तथा कुट्टन्या तत्कारणं परिज्ञाय सा लीलावती गुप्तेन दंडिता । अतोऽहं ब्रवीमि । अकस्माद्युवती वृद्धमित्यादि । मूषिकबलो-
पस्थंभेन केनापि कारणेनात्र भवितव्यं । क्षणं विचिंत्य परित्राजकेनोक्तं ।
कारणं चात्र धनबाहुल्यमेव भविष्यति ।

यतः । धनवान्बलवांस्लोके सर्वः सर्वत्र सर्वदा ।

प्रभुत्वं धनमूलं हि राज्ञामप्युपजायते ॥ १२१ ॥

ततः खनित्रमादाय तेन विवरं खनिता चिरसंचितं मम धनं गृहीतं । ततः प्रभृति निजशक्तिहीनः सत्त्वोत्साहरक्षितः स्वाहारमप्युत्पादयितुमक्षमः सत्रासं मंदं मंदमुपसर्पेच्छूडाकर्णेनावलोकितः । ततस्तेनोक्तं ।

धनेन बलवांस्लोके धनाद्भवति पंडितः ।

पश्येत्तं मूषिकं पापं स्वजातिसमतां गतं ॥ १२२ ॥

किंच । अर्थेन तु विहीनस्य पुरुषस्याल्पमेधसः ।

क्रियाः सर्वा विनश्यन्ति योश्चे कुमरितो यथा ॥ १२३ ॥

अपरं च । यस्मार्थास्तस्य मित्राणि यस्मार्थास्तस्य बांधवाः ।

यस्यार्थाः स पुमांस्तोके यस्यार्थाः स हि पंडितः ॥ १२४ ॥

अन्यच्च । अपुत्रस्य गृहं शून्यं सन्निवरहितस्य च ।

मूर्खस्य च दिशः शून्याः सर्वशून्या दरिद्रता ॥ १२५ ॥

अपरं च । तानींद्रियाण्यविकलानि तदेव नाम

सा बुद्धिरप्रतिष्ठता वचनं तदेव ।

अर्थोन्नया विरहितः पुरुषः स एव

अन्यः क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत् ॥ १२६ ॥

एतत्सर्वमाकर्ण्य मयालोचितं । ममात्रावस्थानमयुक्तमिदानीं । यच्चान्यस्मा
एतद्वृत्तांतकथनं तदप्यनुचितं ।

यतः । अर्थनाशं मनस्तापं गृहे दुश्चरितानि च ।

वंचनं चापमानं च मतिमान्न प्रकाशयेत् ॥ १२७ ॥

अपि च । आयुर्वित्तं गृहच्छिद्रं मंत्रमैथुनभेषजं ।

तपोदानापमानं च नव गोप्यानि यत्नतः ॥ १२८ ॥

तथा चोक्तं । अत्यंतविमुखे दैवे व्यर्थं यत्ने च पौरुषे ।

मनस्विनो दरिद्रस्य वनादन्यत्कृतः सुखं ॥ १२९ ॥

अन्यच्च । मनस्वी म्रियते कामं कार्पण्यं न तु गच्छति ।

अपि निर्वाणमायाति नानलो याति शीततां ॥ १३० ॥

किंच । कुसुमस्तवकस्येव द्वे वृत्ती तु मनस्विनः ।

सर्वेषां मूर्ध्नि वा तिष्ठेद्विशिष्येदथवा वने ॥ १३१ ॥

यच्चानैव याज्जया जीवनं तदतीव गर्हितं ।

यतः । वरं विभवहीनेन प्राणैः संतर्पितो ऽनलः ।

नोपचारपरिभ्रष्टः कृपणः प्रार्थितो जनः ॥ १३२ ॥

दारिद्र्याद्वियमेति ह्रीपरिगतः सत्त्वात्परिभ्रष्टते

निःसत्त्वः परिभूयते परिभवान्निर्वेदमापद्यते ।

निर्विणः शुचमेति शोकनिहतो बुद्ध्या परित्यज्यते

निर्बुद्धिः क्षयमेत्यहो विधनता सर्वापदामास्यदं ॥ १३३ ॥

किंच । वरं मौनं कार्यं न च वचनमुक्तं यदनृतं

वरं क्लैयं पुंसां न च परकलत्राभिगमनं ।

वरं प्राणत्यागो न च पिशुनवाक्शेषभिरुचिः

वरं भिक्षाशिलं न च परधनास्वादनसुखं ॥ १३४ ॥

वरं शून्या शाला न च खलु वरो दुष्टदृषभः

वरं वेश्या पत्नी न पुनरविनीता कुलवधूः ।

वरं वासो ऽरण्ये न पुनरविवेकाधिपपुरे

वरं प्राणत्यागो न पुनरधमानामुपगमः ॥ १३५ ॥

अपि च । सेवेव मानमखिलं ज्योत्स्नेव तमो जरेव लावण्यं ।

हरिहरकथेव दुरितं गुणशतमप्यर्थिता हरति ॥ १३६ ॥

इति विमृश्य तत्किमहं परपिण्डेनात्मानं पोषयामि । कष्टं भोः । तदपि द्वितीयं मृत्युदारं ।

यतः । पक्षवगाहि पांडित्यं क्रयक्रीतं च मैथुनं ।

भोजनं च पराधीनं तिष्ठः पुंसां विडम्बनाः ॥ १३७ ॥

रोगी चिरप्रवासी परान्नभोजी परावसथशाथी ।

यज्जीवति तन्मरणं यन्मरणं सो ऽस्य विश्रामः ॥ १३८ ॥

इत्यालोच्यापि लोभात्पुनरप्यर्थं गृहीतुं गृहमकरवं ।

तथा चोक्तं । लोभेन बुद्धिश्चलति लोभो जनयते तृषां ।

तृषार्तो दुःखमाप्नोति परत्रेह च मानवः ॥ १३९ ॥

ततो ऽहं मंदं मंदमुपसर्पस्त्रेण वीणाकर्णेन जर्जरवंशखंडेन ताडितश्चाक्षि-
तयं ।

धनलुब्धो ह्यसंतुष्टो ऽनियतात्माजितेन्द्रियः ।

सर्वा एवापदस्तस्य यस्य तुष्टं न मानसं ॥ १४० ॥

तथा च । सर्वाः संपत्तयस्तस्य संतुष्टं यस्य मानसं ।

उपानद्रूढपादस्य ननु चर्मदृतेव भूः ॥ १४१ ॥

अपरं च । संतोषामृतद्वानां यत्सुखं शान्तचेतसां ।

कुतस्तद्वनलुब्धानामितश्चेतस्य धावतां ॥ १४२ ॥

किंच । तेनाधीतं श्रुतं तेन तेन सर्वमनुष्ठितं ।

येनाशाः पृष्ठतः कृत्वा नैराश्रमवलंबितं ॥ १४३ ॥

अपि च । असेवितेश्वरद्वारमदृष्टविरहव्यथं ।

अनुक्तजीववचनं धन्यं कस्यापि जीवनं ॥ १४४ ॥

यतः । न योजनशतं दूरं बाध्यमानस्य दृष्टया ।

संतुष्टस्य करप्राप्ते ऽप्यर्थे भवति नादरः ॥ १४५ ॥

तदत्रावस्थोचितकार्यपरिच्छेदः श्रेयान् ।

को धर्मो भूतदया किं शौख्यमरोगिता जगति जंतोः ।

कः स्नेहः सद्भावः किं पांडित्यं परिच्छेदः ॥ १४६ ॥

तथा च । परिच्छेदो हि पांडित्यं यदापन्ना विपत्तयः ।

अपरिच्छेदकर्तृणां विपदः स्युः पदे पदे ॥ १४७ ॥

त्यजेदेकं कुलस्यार्थं यामस्यार्थं कुलं त्यजेत् ।

यामं जनपदस्यार्थं स्वात्मार्थं पृथिवीं त्यजेत् ॥ १४८ ॥

अपरं च । पानीयं वा निरायासं स्वाद्वन्नं वा भयोत्तरं ।

विचार्य खलु पश्यामि तत्सुखं यत्र निर्वृतिः ॥ १४९ ॥

इत्यालेच्याहं निर्जनवनमागतः ।

यतः । वरं वनं व्याघ्रगर्जेन्द्रसेवितं द्रुमालयः पक्षफलांबुभोजनं ।

दृष्टानि शय्या परिधानवस्त्राणि न बंधुमध्ये धनहीनजीवनं ॥ १५० ॥

ततो ऽस्मत्पुण्योदयादनेन मित्रेणाहं स्नेहानुवृत्त्यानुगृहीतः । अधुना च

पुष्पपरंपरया भवदाश्रयः स्वर्ग एव मया प्राप्तः ।

यतः । संसारविषवृक्षस्य द्वे अत्र रसवत्फले ।

काव्यामृतरसास्वादः संगमः सुजनैः सह ॥ १५१ ॥

मंथर उवाच । अर्थाः पादरजोपमा गिरिनदीवेगोपमं यौवनं

आयुष्यं जलविंदुलोलचपलं फेनोपमं जीवितं ।

धर्मं यो न करोति निंदितमतिः स्वर्गार्गलोद्घाटनं

पश्चात्तापयतो जरापरिगतः शोकाग्निना दह्यते ॥ १५२ ॥

युष्माभिरतिसंचयः कृतः । तस्यायं दोषः ।

शृणु । उपार्जितानां वित्तानां त्याग एव हि रक्षणं ।

तडागोदरसंस्थानां परीवाह इवांभसां ॥ १५३ ॥

अन्यच्च । यदधो ऽधः क्षितौ वित्तं निचखान मितंपचः ।

तदधोनिलयं गंतुं चक्रे पंथानमयतः ॥ १५४ ॥

अन्यच्च । निजशौख्यं निरुंधानो यो धनार्जनमिच्छति ।

परार्थं भारवाहीव क्लेशस्यैव हि भाजनं ॥ १५५ ॥

अपरं च । दानोपभोगहीनेन धनेन धनिनो यदि ।

पृथ्वीखातनिखातेन धनेन धनिनो वयं ॥ १५६ ॥

अन्यच्च । असंभोगेन सामान्यं कृपणस्य धनं परैः ।

अस्तेदमिति संबधो हानौ दुःखेन गम्यते ॥ १५७ ॥

दानं प्रियवाक्कहितं ज्ञानमगर्वं क्षमाश्रितं शौर्यं ।

वित्तं त्यागनियुक्तं दुर्लभमेतच्चतुर्भद्रं ॥ १५८ ॥

उक्तं च । कर्तव्यः संचयो नित्यं कर्तव्यो नातिसंचयः ।

पश्य संचयशीलो ऽसौ धनुषा जंबुको हतः ॥ १५९ ॥

तावाहृतः । कथमेतत् । मंथरः कथयति । आसीत्कल्याणकटकवास्तव्यो भैरवो नाम व्याधः । स चैकदा मृगमन्त्रिण्यमाणो विंध्याटवीं गतवान् । ततस्तेन व्यापादितं मृगमादाय गच्छता घोराकृतिः शूकरो दृष्टः । तेन व्याधेन मृगं भूमौ निधाय शूकरः शरेणाहतः । शूकरेणापि घनघोरगर्जनं कृत्वा स व्याधो मुष्कदेशे हतः संश्लिन्नद्रुम इव भूमौ निपपात ।

यतः । जलमग्निं विषं शस्त्रं चुझाधी पतनं गिरेः ।

निमित्तं किञ्चिदासाद्य देही प्राणैर्विमुच्यते ॥ १६० ॥

अथ तयोः पादास्फालनेन सर्पो ऽपि मृतः । अथानंतरं दीर्घरावो नाम जंबुकः परिभ्रमन्नाहारार्थं तान्मृतान्मृगव्याधसर्पशूकरानपश्यदचिंतयच्च । अहो अद्य महद्भोज्यं मे समुपस्थितं ।

अथवा । अचिंतितानि दुःखानि यथैवायाति देहिनां ।

सुखान्यपि तथा मन्ये दैवमत्रातिरिच्यते ॥ १६१ ॥

तद्भवतु । एषां मांसैर्मासत्रयं मे सुखेन गमिष्यति ।

मासमेकं नरो याति द्वौ मासौ मृगशूकरौ ।

अहिरेकं दिनं याति अद्य भक्ष्यो धनुर्गुणः ॥ १६२ ॥

ततः प्रथमबुभुक्षायामिदं निःखादु कोदंडलग्नं स्नायुबंधनं खादामि । इत्युक्त्वा तथा कृते सति च्छिन्ने स्नायुबंधन उत्पतितेन धनुषा हृदि निर्भिन्नः स दीर्घरावः पंचलमागतः । अतो ऽहं ब्रवीमि कर्तव्यः संचयो नित्यमित्यादि । तथा च । यद्दाति यदश्नाति तदेव धनिनो धनं ।

अन्ये मृतस्य क्रीडन्ति दारैरपि धनैरपि ॥ १६३ ॥

किंच । यद्दासि विशिष्टेभ्यो यच्चाश्नासि दिने दिने ।

तत्ते वित्तमहं मन्ये शेषं कस्यापि रक्षसि ॥ १६४ ॥

यातु । किमिदानीमतिक्रांतोपवर्णनेन ।

यतः । नाप्राप्यमभिवाङ्कन्ति नष्टं नेच्छन्ति शोचितुं ।

आपत्स्यपि न मुह्यन्ति नराः पंडितबुद्धयः ॥ १६५ ॥

तत्सखे सर्वदा त्वया सोत्साहेन भवितव्यं ।

यतः । शास्त्राश्रधीत्यापि भवंति मूर्खाः यस्तु क्रियावान्पुरुषः स विद्वान् ।

सुचिंतितं चौषधमातुराणां न नाममात्रेण करोत्यरोगं ॥ १६६ ॥

अन्यच्च । न खल्वप्यथ्यवसायभीरोः करोति विज्ञानविधिगुणं हि ।

अंधस्य किं हस्ततलस्थितो ऽपि प्रकाशयत्यर्थमिह प्रदीपः ॥ १६७ ॥

तदत्र सखे दशाविशेषे शान्तिः करणीया । एतदप्यतिकष्टं त्वया न मंतव्यं ।

यतः । राजा कुलवधूर्विप्रा मंत्रिणश्च पथोधराः ।

स्थानभ्रष्टा न शोभन्ते दन्ताः केशा नखा नराः ॥ १६८ ॥

इति विज्ञाय मतिमान्खस्थानं न परित्यजेत् । कापुरुषवचनमेतत् ।

यतः । स्थानमुत्सृज्य गच्छन्ति सिंहाः सत्पुरुषा गजाः ।

तत्रैव निधनं यांति काकाः कापुरुषा मृगाः ॥ १६९ ॥

को वीरस्य मनस्विनः स्वविषयः को वा विदेशस्तथा

यं देशं अयते तमेव कुरुते बाहुप्रतापार्जितं ।

यद्द्वानखलांगुलप्रहरणः सिंहो वनं गाहते

तस्मिन्नेव हतदिपेंद्ररुधिरैस्तृष्णां छिनत्त्यात्मनः ॥ १७० ॥

अपरं च । निपानमिव मंडूकाः सरः पूर्णमिवाडजाः ।

सोद्योगं नरमायांति विवशाः सर्वसंपदः ॥ १७१ ॥

अन्यच्च । सुखमापतितं सेवेद्दुःखमापतितं तथा ।

चक्रवत्परिवर्तते दुःखानि च सुखानि च ॥ १७२ ॥

अन्यच्च । उत्साहसंपन्नमदीर्घसूत्रं क्रियाविधिज्ञं व्यसनेष्वसक्तं ।

शूरं कृतज्ञं दृढसौहृदं च लक्ष्मीः स्वयं याति निवासहेतोः ॥ १७३ ॥

विशेषतश्च । विनायथैर्वीरः स्पृशति वज्रमानोन्नतिपदं

समायुक्तो ऽप्यर्थैः परिभवपदं याति कृपणः ।

खभावादुद्धृतां गुणसमुदयावाप्तिविषयां

द्युतिं सैर्ही किं आ धृतकनकमालो ऽपि लभते ॥ १७४ ॥

धनवानिति हि मदो मे किं गतविभवो विषादमुपयामि ।

करनिहितकंदुकसमाः पातोत्पाता मनुष्याणां ॥ १७५ ॥

अपरं च । अभ्रच्छाया खलुप्रीतिर्नवशस्थानि योषितः ।

किंचित्कालोपभोग्यानि यौवनानि धनानि च ॥ १७६ ॥

वृत्त्यर्थं नातिचेष्टेत सा हि धात्रैव निर्मिता ।

गर्भादुत्पतिते जंतौ मातुः प्रस्रवतः स्तनौ ॥ १७७ ॥

अपि च सखे । येन शुक्लीकृता हंसाः शुकाश्च हरितीकृताः ।

मयूराश्चिचिता येन स ते वृत्तिं विधास्यति ॥ १७८ ॥

अपरं च । सतां रहस्यं शृणु मित्र ।

जनयंत्यर्जने दुःखं तापयंति विपत्तिषु ।

मोहयंति च संपत्तौ कथमर्थाः सुखावहाः ॥ १७९ ॥

अपरं च । धर्मार्थं यस्य वित्तेहा वरं तस्य निरीहता ।

प्रचालनाद्धि पंकस्य दूरादस्यर्शनं वरं ॥ १८० ॥

यतः । यथा ह्यामिषमाकाशे पक्षिभिः श्वापदैर्भुवि ।

भक्ष्यते सलिले नक्षैस्तथा सर्वत्र वित्तवान् ॥ १८१ ॥

राजतः सलिलादग्नेश्चौरतः स्वजनादपि ।

भयमर्थवतां नित्यं मृत्योः प्राणभृतामिव ॥ १८२ ॥

तथा हि । जन्मनि क्लेशबहुले किं नु दुःखमतः परं ।

इच्छाभ्यपद्यतो नास्ति यच्चेच्छा न निवर्तते ॥ १८३ ॥

अन्यच्च भ्रातः शृणु ।

धनं तावदसुलभं लब्धं हृच्छ्रेण रक्ष्यते ।

लब्धनाशो यथा मृत्युस्तस्मादेतन्न चिंतयेत् ॥ १८४ ॥

दृष्णां चेह परित्यक्त्वा को दरिद्रः क ईश्वरः ।

तस्याश्चेत्प्रसरो दत्तो दास्यं च शिरसि स्थितं ॥ १८५ ॥

अपरं च । यद्यदेव हि वांक्षित ततो वांक्षा प्रवर्तते ।

प्राप्त एवार्थतः सो ऽर्थो यतो वांक्षा निवर्तते ॥ १८६ ॥

किं बहुना मम पक्षपातेन । मयैव सहाच कालो नीयतां ।

यतः । आमरणांताः प्रणयाः कोपास्तत्क्षणभंगुराः ।

परित्यागाश्च निःसंगा भवंति हि महात्मनां ॥ १८७ ॥

इति श्रुत्वा लघुपतनको ब्रूते । धन्यो ऽसि मंथर सर्वथा स्नाध्यगुणो ऽसि ।

यतः । संत एव सतां नित्यमापदुद्धरणचमाः ।

गजानां पंकमग्नानां गजा एव धुरंधराः ॥ १८८ ॥

स्नाध्यः स एको भुवि मानवानां स उत्तमः सत्पुरुषः स धन्यः ।

यथार्थिनो वा शरणागता वा नाशाविभंगा विमुखाः प्रयांति ॥ १८९ ॥

तदेवं ते खेच्छाहारविहारं कुर्वाणाः संतुष्टाः सुखं निवसंति । अथ कदा-
चिच्चिचांगनामा मृगः केनापि चासितस्तत्रागत्य मिलितः । ततः पश्चादायातं

मृगमवलोक्य भयं संचिंत्य मंथरो जलं प्रविष्टो मूषिकश्च विवरं गतः काको
ऽप्युड्डीय वृचमारूढः । ततो लघुपतनकेन सुदूरं निरूप्य भयहेतुर्न को
ऽप्यायातीत्यालोचितं । पश्चात्तद्वचनादागत्य पुनः सर्वे मिलित्वा तत्रैवो-
पविष्टाः । मंथरेणोक्तं । भद्रं मृगं स्वागतं । खेच्छ्योदकाद्याहारो ऽनुभू-
यतां । अत्रावस्थानेन वनमिदं सनाथीक्रियतां । चित्रांगो ब्रूते । लुब्धक-
चासितो ऽहं भवतां शरणमागतः । भवद्भिः सह सख्यमिच्छामि । हिरण्यको
ऽवदत् । मित्रत्वं तावदस्माभिः सह भवतायत्नेन मिलितं ।

यतः । औरसं कृतसंबंधं तथा वंशक्रमगतं ।

रचितं व्यसनेभ्यश्च मित्रं ज्ञेयं चतुर्विधं ॥ १८० ॥

तदत्र भवता खगृहनिर्विशेषं स्वीयतां । तच्छ्रुत्वा मृगः सानंदो भूत्वा
खेच्छाहारं कृत्वा पानीयं पीत्वा जलाशयतलरुक्कायायामुपविष्टः । अथ
मंथरेणोक्तं । सखे मृग एतस्मिन्निर्जने वने केन चासितो ऽसि । कदाचित्किं
व्याधाः संचरन्ति । मृगेणोक्तं । अस्ति कलिंगविषये रुक्मांगदो नाम नरपतिः ।
स च दिग्विजयव्यापारक्रमेणागत्य चंद्रभागानदीतीरे समावासितकटको
वर्तते । प्रातश्च तेनात्रागत्य कर्पूरसरःसमीपे भवितव्यमिति व्याधानां मुखा-
त्किंवदन्ती श्रूयते । तदत्रापि प्रातरवस्थानं भयहेतुकमित्यालोच्य यथावस-
रकार्यमारभ्यतां । तच्छ्रुत्वा क्रूरैः सभयमाह । जलाशयांतरं गच्छामि ।
काकमृगावप्युक्तवन्तौ । एवमस्तु । ततो हिरण्यको विहस्याह । जलाशयांतरे
प्राप्ते मंथरस्य कुशलं स्थले गच्छतः कः प्रतीकारः ।

यतः । अभांसि जलजंतूनां दुर्गं दुर्गनिवासिनां ।

खभूमिः आपदादीनां राज्ञां मंत्री परं बलं ॥ १८१ ॥

सखे लघुपतनक अनेनोपदेशेन तथा भवितव्यं

स्वयं वीक्ष्य यथा वध्वाः पीडितं कुचकुटमलं ।

वणिक्पुत्रो ऽभवद्दुःखी त्वं तथैव भविष्यसि ॥ १८२ ॥

त ऊचुः । कथमेतत् । हिरण्यकः कथयति । अस्ति कान्यकुब्जविषये
वीरसेनो नाम राजा । तेन वीरपुरनाम्नि नगरे तुंगबलो नाम राजपुत्रो
भोगपतिः कृतः । स च महाधनस्तरुण एकदा खनगरे भ्रातृव्यतिप्रौढयौवनां
लावण्यवतीं नाम वणिक्पुत्रवधूमालोकयामास । ततः स्वहर्म्यं गत्वा स्मरा-
कुलमतिस्तस्याः कृते दूतां प्रेषितवान् ।

यतः । सन्मार्गे तावदास्ते प्रभवति पुरुषस्तावदेवेंद्रियाणां

लज्जां तावद्धिधत्ते विनयमपि समासं बते तावदेव ।

भूषापाकृष्टमुक्ताः श्रवणपथगता नीलपद्मा एते

यावल्लीलावतीनां न हृदि धृतिमुषो दृष्टिबाणाः पतन्ति ॥ १८३ ॥

सापि लावण्यवती तदवलोकनचक्ष्णात्प्रभृति स्मरशरप्रहारजर्जरितहृदया
तदेकचित्ताभवत् ।

तथा ह्युक्तं । असत्यं साहसं माया मात्सर्यं चातिलुब्धता ।

निर्गुणत्वमशौचलं स्त्रीणां दोषाः स्वभावजाः ॥ १८४ ॥

अथ दूतीवचनं श्रुत्वा लावण्यवत्युवाच । अहं पतिव्रता कथमेतस्मिन्नधर्मे
पतिलब्धने प्रवर्ते ।

यतः । सा भार्या या गृहे दत्ता सा भार्या या प्रजावती ।

सा भार्या या पतिप्राणा सा भार्या या पतिव्रता ॥ १८५ ॥

न सा भार्येति वक्तव्या यस्या भर्ता न तुष्यति ।

तुष्टे भर्तरि नारीणां संतुष्टाः सर्वदेवताः ॥ १८६ ॥

ततो यद्यदादिशति मे प्राणेश्वरस्तदेवाहमविचारितं करोमि । दूत्योक्तं ।
सत्यतममेतत् । लावण्यवत्युवाच । भुवं सत्यमेतत् । ततो दूतिकया गत्वा
तत्तत्सर्वं तुंगबलस्थाये निवेदितं । तच्छ्रुत्वा तुंगबलो ऽब्रवीत् । स्वामिनानीय
समर्पयितव्येति कथमेतच्छक्यं । कुट्टन्याह । उपायः क्रियतां ।

तथा चोक्तं । उपायेन हि यच्छक्यं न तच्छक्यं पराक्रमैः ।

शृङ्गालेन हतो हस्ती गच्छता पंकवर्त्मना ॥ १८७ ॥

राजपुत्रः पृच्छति । कथमेतत् । सा कथयति । अस्ति ब्रह्मारण्ये कर्पूर-
तिलको नाम हस्ती । तमवलोक्य सर्वे शृङ्गालाश्चिंतयन्ति स्म । यद्ययं
केनाप्युपायेन क्षियते तदास्माकमेतद्देहेन मासचतुष्टयस्य भोजनं भविष्यति ।
तत्रैकेन वृद्धशृङ्गालेन प्रतिज्ञातं । मया बुद्धिप्रभावादस्य मरणं साधयितव्यं ।
अनंतरं स वंशकः कर्पूरतिलकसमीपं गत्वा साष्टांगपातं प्रणम्योवाच । देव
दृष्टिप्रसादं कुरु । हस्ती ब्रूते । कस्त्वं कुतः समायातः । सो ऽवदत् ।
जंबुको ऽहं सर्वैर्वनवासिभिः पशुभिर्मिलित्वा भवत्सकाशं प्रस्थापितः । अद्धिना
राज्ञावस्थानुं न युक्तं तदचाटवीराज्ये ऽभिषेक्तुं भवान् सर्वस्वामिगुणोपेतो
निरूपितः ।

यतः । यः कुलाभिजनाचारैरतिशुद्धः प्रतापवान् ।

धार्मिको नीतिकुशलः स स्वामी युज्यते भुवि ॥ १८८ ॥

अपरं च पश्य। राजानं प्रथमं विदेत्ततो भार्या ततो धनं ।

राजन्यसति लोके ऽस्मिन्कुतो भार्या कुतो धनं ॥ १८८ ॥

अन्यच्च । पर्जन्य इव भूतानामाधारः पृथिवीपतिः ।

विकले ऽपि हि पर्जन्ये जीव्यते न तु भूपतौ ॥ २०० ॥

नियतविषयवर्ती प्रायशो दंडयोगात्

जगति परवशे ऽस्मिन्दुर्लभः साधुवृत्तः ।

कृशमपि विकलं वा व्याधितं वाधनं वा

पतिमपि कुलनारी दंडभीत्याभ्युपैति ॥ २०१ ॥

तद्यथा लघ्वेला न विचलति तथा कृत्वा सत्वरमागम्यतां देवेन । इत्युक्त्वोत्थाय चलिताः । ततो ऽधौ राज्यलोभाकृष्टः कर्पूरतिलकः शृंगालवर्त्मना धावन्महापंके निमग्नः । ततस्तेन हस्तिनोक्तं । सखे शृंगाल किमधुना विधेयं । पंके निपतितो ऽहं । म्रिये । परावृत्त्य पश्य । शृंगालेन विहस्योक्तं । देव मम पुच्छकावलंबनं क्लोत्तिष्ठ । यन्मदिधस्य वचसि लया प्रत्ययः कृतस्तदनुभूयतामशरणं दुःखं ।

तथा चोक्तं । यदा सत्संगरहितो भविष्यसि भविष्यसि ।

तदासञ्जनगोष्ठीषु पतिष्यसि पतिष्यसि ॥ २०२ ॥

ततो महापंके निमग्नो हस्ती शृंगालैर्भक्षितः । अतो ऽहं ब्रवीमि । उपायेन हि यच्छक्यमित्यादि । ततः कुट्टन्युपदेशेन तं चारुदत्तनामानं वणिक्पुत्रं स राजपुत्रः सेवकं चकार । ततो ऽधौ तेन सर्वविश्वासकार्येषु नियोजितः । एकदा तेन राजपुत्रेण स्नातानुलिप्तेन कनकरत्नालंकारधारिणा प्रोक्तं । अद्यारभ्य मासमेकं गौरीव्रतं कर्तव्यं । तदत्र प्रतिरात्रमेकां कुलीनां युवतीमानीय समर्पय । सा मया यथोचितेन विधिना पूजयितव्या । ततः स चारुदत्तस्तथाविधां नवयुवतीमानीय समर्पयति । पश्चात्पुच्छः सन्किमयं करोतीति निरूपयति । स च तुंगबलस्तां युवतीमसृशन्नेव दूरादस्त्रालंकारगंधचंदनैः संपूज्य रत्नकं दत्त्वा प्रस्थापयति । अथ वणिक्पुत्रेण तद्दृष्ट्वापजातविश्वासेन लोभाकृष्टमनसा स्वधूं लावण्यवतीं समानीय समर्पिता । स च तुंगबलस्तां ह्रिद्यग्रियां लावण्यवतीं विज्ञाय ससंभ्रममुत्थाय निर्भरमालिंग्य निमीलिताक्षः पर्यंके तथा सह विललास । तदालोक्य वणिक्पुत्रश्चित्रलिखित इवेति कर्तव्यतामूढः परं विषादमुपगतः । अतो ऽहं ब्रवीमि । स्वयं वीक्ष्येत्यादि । तथा लयापि भवितव्यमिति । तद्विवचनमवधीर्य महता भयेन

विमुग्ध इव तं जलाशयमुत्सृज्य मंथरञ्चलितः । तेऽपि हिरण्यकादयः
 रूद्धादनिष्टं शंकमाना मंथरमनुगच्छन्ति । ततः स्थले गच्छन्केनापि व्याधेन
 काननं पर्यटता मंथरः प्राप्तः । प्राप्य तं यहील्योत्थाप्य धनुषि बद्धा
 भ्रमन्क्लेशात्सुत्पिपासाकुलः खट्वहाभिमुखं चलितः । अथ मृगवायसमूषिकाः
 परं विषादं गच्छन्तस्तमनुजग्मुः । ततो हिरण्यको विलपति ।

एकस्य दुःखस्य न यावदंतं गच्छाम्यहं पारमिवार्षवस्य ।

तावद्वितीयं समुपस्थितं मे किद्रेष्वनर्था बद्धलीभवन्ति ॥ २०३ ॥

स्वाभाविकं तु यन्मित्रं भाग्येनैवाभिजायते ।

तद्वृत्तिमसौ हार्दमापत्स्यपि न मुञ्चति ॥ २०४ ॥

न मातरि न दारेषु न सोदर्ये न चात्मजे ।

विश्वासस्तादृशः पुंसां यादृग्मित्रे स्वभावजे ॥ २०५ ॥

इति मुञ्जर्विचिंत्याहो दुर्दैवं ।

यतः । स्वकर्मसंतानविचेष्टितानि कालांतरावर्तिशुभाशुभानि ।

इहैव दृष्टानि मयैव तानि जन्मांतराणीव दशांतराणि ॥ २०६ ॥

अथवेत्यमेवैतत् । कायः संनिहितापायः संपदः पदमापदां ।

समागमाः सापागमाः सर्वमुत्पादि भंगुरं ॥ २०७ ॥

पुनर्विमृश्याह । शोकारातिभयचापं प्रीतिविश्रंभभाजनं ।

केन रत्नमिदं सृष्टं मित्रमित्यचरदयं ॥ २०८ ॥

किंच । मित्रं प्रीतिरसायनं नयनयोरानंदनं चेतसः

पात्रं यत्सुखदुःखयोः सह भवेन्मित्रेण तद्दुर्लभं ।

ये चान्ये सुहृदः समृद्धिसमये द्रव्याभिलाषाकुलाः

ते सर्वत्र मिलन्ति सत्त्वनिकषयावा तु तेषां विपत् ॥ २०९ ॥

इति बद्ध विलप्य हिरण्यकश्चित्रांगलघुपतनकावाह । यावदयं व्याधो वनात्त्र
 निःसरति तावन्मंथरं मोचयितुं यत्नः क्रियतां । तावूचतुः । सत्वरं कार्य-
 मुच्यतां । हिरण्यको ब्रूते । चित्रांगो जलसमीपं गत्वा मृतमिवात्मानं
 दर्शयतु काकश्च तस्योपरि स्थित्वा चञ्चा किमपि विलिखतु । नूनमनेन
 लुब्धकेन तत्र कच्छपं परित्यज्य मृगमांसार्थिना सत्वरं गंतव्यं । ततोऽहं
 मंथरस्य बंधनं केत्यामि संनिहिते लुब्धके भवद्भ्यां पलायितव्यं । चित्रांगल-
 घुपतनकाभ्यां शीघ्रं गत्वा तथानुष्ठिते सति स व्याधः आतः पानीयं पीत्वा
 तरोरधस्तादुपविष्टस्तथाविधं मृगमपश्यत् । ततः कर्तरिकामादाय प्रहृष्टमना

मृगांतिकं चलितः । तत्रांतरे हिरण्यकेनागत्य मंथरस्य बंधनं क्षिप्तं । स
कूर्मः सत्वरं जलाशयं प्रविवेश । स मृग आसन्नं तं व्याधं विलोक्योत्थाय
पलायितः । प्रत्यावृत्त्य लुब्धको यावत्तत्तलमायाति तावत्कूर्ममपश्यन्नचिं-
तयत् । उचितमेवैतन्ममासमीक्ष्यकारिणः ।

यतः । यो भ्रुवाणि परित्यज्य अभ्रुवाणि निषेवते ।

भ्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अभ्रुवं नष्टमेव हि ॥ २१० ॥

ततो ऽसौ स्वकर्मवशान्निराशः कटकं प्रविष्टः । मंथरादयः सर्वे त्यक्तापदः
स्वस्थानं गत्वा यथासुखमास्थिताः ॥ अथ राजपुत्रैः सानंदमुक्तं । सर्वं
श्रुतवंतः सुखिनो वयं । सिद्धं नः समीहितं । विष्णुशर्मोवाच । एतावता
भवतामभिलषितं संपन्नं । अपरमपीदमस्तु ।

मित्रं प्राप्तुं सज्जना जनपदैर्लक्ष्मीः समालंबतां

भूपालाः परिपालयंतु वसुधां शश्वत्सधर्मे स्थिताः ।

आस्तां मानसतुष्टये सुकृतिनां नीतिर्नवोढेव वः

कल्याणं कुरुतां जनस्य भगवांश्चंद्रार्धचूडामणिः ॥ २११ ॥

॥ इति क्षितोपदेशे मित्रलाभो नाम प्रथमकथासंग्रहः समाप्तः ॥

0

HANDBOOKS

FOR

THE STUDY OF SANSKRIT.

EDITED BY

MAX MÜLLER, M.A.

**TAYLORIAN PROFESSOR OF MODERN EUROPEAN LANGUAGES AND LITERATURE
IN THE UNIVERSITY OF OXFORD.**

HANDBOOKS FOR THE STUDY OF SANSKRIT.

EDITED BY MAX MÜLLER, M.A.

I

THE FIRST BOOK OF THE HITOPADEŚA : containing the Sanskrit Text,
with Interlinear Transliteration, Grammatical Analysis, and English Translation.
[Price 7s. 6d.]

THE SANSKRIT TEXT OF THE FIRST BOOK. Price 3s. 6d.

II

THE SECOND, THIRD, AND FOURTH BOOKS OF THE HITOPADEŚA :
containing the Sanskrit Text, with Interlinear Translation. Price 7s. 6d.

THE SANSKRIT TEXT OF THE SECOND, THIRD, AND FOURTH BOOKS.
[Price 3s. 6d.]

III

SANSKRIT-ENGLISH DICTIONARY. By Professor TH. BENFEY.
[In the press.]

IV

A SANSKRIT GRAMMAR FOR BEGINNERS. [In preparation.]

THE
SECOND, THIRD,
AND
FOURTH BOOKS OF THE HITOPADEŚA.

SANSKRIT TEXT.

LONDON:
LONGMAN, GREEN, LONGMAN, ROBERTS, & GREEN.
1865.

Oxford

T. COMBE, M.A., E. PICKARD HALL, AND H. LATHAM, M.A.

PRINTERS TO THE UNIVERSITY

CONTENTS.

BOOK II.

FRIEND-SEPARATION, ILLUSTRATED BY THE STORY OF THE LION,
THE BULL, AND THE TWO JACKALS. PAGE 1-30

FABLE

I.	THE APE AND THE WEDGE	4
II.	DEATH OF THE OFFICIOUS ASS	5
III.	THE LION, THE MOUSE, AND THE CAT	12
IV.	THE OLD WOMAN AND THE BELL	14
V.	THE ADVENTURES OF KANDARPAKETU; THE COWHERD, THE BARBER, AND THEIR WIVES; THE ROBBED MERCHANT .	17
VI.	THE COWHERD'S WIFE AND HER TWO LOVERS	19
VII.	HOW TWO CROWS CAUSED THE DEATH OF A BLACK SERPENT	21
VIII.	THE LION AND THE RABBIT	21
IX.	THE SANDPIPER AND THE SEA	25

BOOK III.

WAR, ILLUSTRATED BY THE STORY OF THE WAR BETWEEN
THE GEESE AND THE PEACOCKS. PAGE 31-55

FABLE

I.	THE BIRDS AND THE MONKEYS	32
II.	THE ASS IN A TIGER'S SKIN	33
III.	THE HARES AND THE ELEPHANTS	33
IV.	THE GOOSE AND THE CROW	36
V.	THE QUAIL AND THE CROW	36

FABLE	PAGE
VI. THE WHEELWRIGHT, HIS WIFE, AND HER LOVER	37
VII. DEATH OF THE BLUE JACKAL	41
VIII. HOW VĪRAVARA SACRIFICED HIS OWN SON TO SAVE HIS MASTER	46
IX. DEATH OF THE BARBER WHO KILLED A BEGGAR	49

BOOK IV.

PEACE, ILLUSTRATED BY THE STORY OF THE RECONCILIATION OF
THE GEESE AND THE PEACOCKS. PAGE 56-76

FABLE	PAGE
I. THE TORTOISE AND THE TWO GEESE	56
II. THE THREE FISHES.	57
III. THE MERCHANT'S WIFE AND HER LOVER	57
IV. THE CRANES, THE SERPENT, AND THE ICHNEUMON	58
V. THE SAINT AND THE MOUSE	59
VI. DEATH OF A GLUTTONOUS CRANE	60
VII. THE BRÂHMAN IN THE POTTER'S SHED	61
VIII. THE STORY OF THE TWO GIANTS SUNDA AND UPASUNDA	62
IX. THE BRÂHMAN WITH THE GOAT, AND THE THREE ROGUES.	66
X. THE LION, THE CROW, THE TIGER, THE JACKAL, AND THE CAMEL	66
XI. THE SERPENT AND THE FROGS.	68
XII. THE BRÂHMAN AND THE ICHNEUMON.	71

॥ सुहृद्भेदः ॥

अथ राजपुत्रा ऊचुः । आर्य मित्रलाभः श्रुतस्तावदस्माभिः ।
इदानीं सुहृद्भेदं श्रोतुमिच्छामः । विष्णुशर्मोवाच । सुहृद्भेदं
तावच्छृणुत यस्यायमाद्यः श्लोकः ।

वर्धमानो महास्नेहो मृगेंद्रवृषयोर्वने ।

पिशुनेनापि लुब्धेन जंबुकेन विनाशितः ॥१॥

राजपुत्रैरुक्तं । कथमेतत् । विष्णुशर्मा कथयति । अस्ति दक्षिणा-
पथे सुवर्णवती नाम नगरी । तत्र वर्धमानो नाम वणिग्निव-
सति । तस्य प्रचुरे ऽपि वित्ते ऽपरान्बन्धूनातिसमृद्धान्समीक्ष्य
पुनरर्थवृद्धिः करणीयेति मतिर्बभूव ।

यतः । अधो ऽधः पश्यतः कस्य महिमा नोपचीयते ।

उपर्युपरि पश्यंतः सर्व एव दरिद्रति ॥२॥

अपरं च । ब्रह्महापि नरः पूज्यो यस्यास्ति विपुलं धनं ।

शशिनस्तुल्यवंशो ऽपि निर्धनः परिभूयते ॥३॥

अन्यच्च । अव्यवसायिनमलसं दैवपरं साहसाच्च परिहीणं ।

प्रमदेव हि वृद्धपतिं नेच्छत्युपगूहितुं लक्ष्मीः ॥४॥

किंच । आलस्यं स्त्रीसेवा सरोगिता जन्मभूमिवात्सल्यं ।

संतोषो भीरुत्वं षड् व्याघाता महत्त्वस्य ॥५॥

यतः । संपदा सुस्थितमन्यो भवति स्वल्पयापि यः ।

कृतकृत्यो विधिर्मन्ये न वर्धयति तस्य तां ॥६॥

अपरं च । निरुत्साहं निरानंदं निर्वीर्यमरिन्दनं ।

मा स्म सीमंतिनी काचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशं ॥७॥

तथा चोक्तं । अलब्धं चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेदवक्षयात् ।

रक्षितं वर्धयेत्सम्यग्बृद्धं तीर्थेषु निक्षिपेत् ॥८॥

यतो ऽलब्धमिच्छतो ऽर्थयोगादर्थस्य प्राप्तिरेव लब्धस्यापरक्षि-
तस्य निधेरपि स्वयं विनाशः । अपि च । अवर्धमानश्चार्थः
काले स्वल्पव्ययो ऽप्यंजनवत्क्षयमेति । अनुपभुज्यमानश्च निष्प्र-
योजन एव सः । तथा चोक्तं ।

धनेन किं यो न ददाति नाश्नुते बलेन किं यश्च रिपून् बाधते ।

श्रुतेन किं यो न च धर्ममाचरेत्किमात्मना यो न जितेन्द्रियो भवेत् ॥९॥

यतः । जलविंदुनिपातेन क्रमशः पूर्यते घटः ।

स हेतुः सर्वविद्यानां धर्मस्य च धनस्य च ॥१०॥

दानोपभोगरहिता दिवसा यस्य यांति वै ।

स कर्मकारभस्त्रेव श्वसन्नपि न जीवति ॥११॥

इति संचिंत्य नंदकसंजीवकनामानौ वृषभौ धुरि नियुज्य शकटं
नानाविधद्रव्यपूर्णं कृत्वा वाणिज्येन गतः काश्मीरं प्रति ।

अन्यच्च । अंजनस्य क्षयं दृष्ट्वा वल्मीकस्य च संचयं ।

अबन्धं दिवसं कुर्याद्दानाध्ययनकर्मसु ॥१२॥

यतः । को ऽतिभारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायिनां ।

को विदेशः सविद्यानां कः परः प्रियवादिनां ॥१३॥

अथ गच्छतस्तस्य सुदुर्गनाम्नि महारण्ये संजीवको भयजानुर्नि-
पतितः । तमालोक्य वर्धमानो ऽचिंतयत् ।

करोतु नाम नीतिज्ञो व्यवसायमितस्ततः ।

फलं पुनस्तदेवास्य यद्विधेर्मनसि स्थितं ॥१४॥

किंतु । विस्मयः सर्वथा हेयः प्रत्यूहः सर्वकर्मणां ।

तस्माद्विस्मयमुत्सृज्य साध्ये सिद्धिर्विधीयतां ॥१५॥

इति संचिंत्य संजीवकं तच्च परित्यज्य वर्धमानः पुनः स्वयं धर्मपुरं
नाम नगरं गत्वा महाकायमन्यवृषभमेकं समानीय धुरि नियोज्य
चलितः । ततः संजीवको ऽपि कथंकथमपि खुरबये भरं
कृत्वोत्थितः ।

यतः । निमग्नस्य पयोराशौ पर्वतात्पतितस्य च ।

तक्षकेणापि दृष्टस्य आयुर्मर्माणि रक्षति ॥१६॥

नाकाले म्रियते जंतुर्विद्धः शरशतैरपि ।

कुशायेणैव संस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥१७॥

अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितं

सुरक्षितं दैवहतं विनश्यति ।

जीवत्यनाथो ऽपि वने विसर्जितः

कृतप्रयत्नो ऽपि गृहे न जीवति ॥१८॥

ततो दिनेषु गच्छत्सु संजीवकः स्वेच्छाहारविहारं कृत्वारण्यं भा-

म्यन्द्दृष्टपुष्टांगो बलवान्नाद । तस्मिन्वने पिंगलकनामा सिंहः

स्वभुजोपार्जितराज्यसुखमनुभवन्निवसति ।

तथा चोक्तं । नाभिषेको न संस्कारः सिंहस्य क्रियते मृगैः ।

विक्रमार्जितराज्यस्य स्वयमेव मृगेन्द्रता ॥१९॥

स चैकदा पिपासाकुलितः पानीयं पातुं यमुनाकच्छमगच्छत् ।

तेन च तच्च सिंहेनाननुभूतपूर्वकमकालघनगर्जितमिव संजीव-

कनर्दितमश्रावि । तच्छ्रुत्वा पानीयमपीत्वा सचकितः परिवृत्य

स्वस्थानमागत्य किमिदमित्यालोचयंस्तूष्णीं स्थितः । स च तथा-

विधः करटकदमनकाभ्यामस्य मंचिपुचाभ्यां शृगालाभ्यां दृष्टः ।

तं तथाविधं दृष्ट्वा दमनकः करटकमाह । सखे करटक किमित्यय-

मुदकार्थी स्वामी पानीयमपीत्वा सचकितो मंदं मंदमवतिष्ठते ।

करटको ब्रूते । मित्र दमनक अस्मन्मतेनास्य सेवैव न क्रियते ।

यदि तथा भवति तर्हि किमनेन स्वामिचेष्टानिरूपणेनास्माकं ।

यतो ऽनेन राज्ञा विनापराधेन चिरमवधीरिताभ्यामावाभ्यां

महद्दुःखमनुभूतं ।

सेवया धनमिच्छद्भिः सेवकैः पश्य यत्कृतं ।

स्वातंत्र्यं यच्छरीरस्य मूढैस्तदपि हारितं ॥२०॥

अपरं च । शीतवातातपक्लेशान्सहन्ते यान्पराश्रिताः ।

तदंशेनापि मेधावी तपस्तप्त्वा सुखी भवेत् ॥२१॥

अन्यच्च । एतावज्जन्मसाफल्यं यदनायत्तवृत्तिता ।
 ये पराधीनतां यातास्ते वै जीवन्ति के मृताः ॥२२॥
 अपरं च । एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ वद मौनं समाचर ।
 एवमाशायहयस्तेः क्रीडन्ति धनिनो ऽर्थिभिः ॥२३॥
 किञ्च । अबुधैरर्थलाभाय पण्यस्त्रीभिरिव स्वयं ।
 आत्मा संस्कृत्य संस्कृत्य परोपकरणीकृतः ॥२४॥
 किञ्च । या प्रकृत्यैव चपला निपतत्यशुचावपि ।
 स्वामिनो बहु मन्यन्ते दृष्टिं तामपि सेवकाः ॥२५॥
 अपरं च । मौनान्मूर्खैः प्रवचनपटुर्वातुलो जल्पको वा
 स्त्रांत्या भीरुर्वदि न सहते प्रायशो नाभिजातः ।
 धृष्टः पार्श्वे वसति नियतं दूरतश्चाप्रगल्भः
 सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥२६॥
 विशेषतश्च । प्रणमत्युन्नतिहेतोर्जीवितहेतोर्विमुञ्चति प्राणान् ।
 दुःस्वीयति सुखहेतोः को मूढः सेवकादन्यः ॥२७॥
 दमनको ब्रूते । मित्रं सर्वथा मनसापि नैतत्कर्तव्यं ।
 यतः । कथं नाम न सेव्यंते यत्नतः परमेश्वराः ।
 अचिरेणैव ये तुष्टाः पूरयन्ति मनोरथान् ॥२८॥
 अन्यच्च पश्य । कुतः सेवाविहीनानां चामरोद्धूतसंपदः ।
 उहङ्गधवलच्छन्नं वाजिवारणवाहिनी ॥२९॥
 करटको ब्रूते । तथापि किमनेनास्माकं व्यापारेण । यतो ऽव्या-
 पारेषु व्यापारः सर्वथा परिहरणीयः । पश्य ।
 अव्यापारेषु व्यापारं यो नरः कर्तुमिच्छति ।
 स भूमौ निहतः शेते कीलोत्पाटीव वानरः ॥३०॥
 दमनकः पृच्छति । कथमेतत् । करटकः कथयति । अस्ति मगधदेशे
 धर्मारण्यसंनिहितवसुधायां शुभदत्तनाम्ना कायस्थेन विहारः कर्तु-
 मारब्धः । तत्र करपचदार्यमाणैकस्तंभस्य कियदूरस्फाटितस्य काष्ठ-
 खंडद्वयमध्ये कीलकः सूचधारेण निहितः । तत्र बलवान्वानरयूथः
 क्रीडन्नागतः । एको वानरः कालप्रेरित इव तं कीलकं हस्ताभ्यां

धृतोपविष्टः । तत्र तस्य मुष्कञ्चयं लंबमानं काष्ठखंडद्वयाभ्यंतरे
प्रविष्टं । अनंतरं स च सहजचपलतया महता प्रयत्नेन तं कील-
कमाकृष्टवान् । आकृष्टे च कीलके चूर्णितांडद्वयः पंचत्वं गतः ।
अतो ऽहं ब्रवीमि । अथापारेषु व्यापारमित्यादि । दमनको ब्रूते ।
तथापि स्वामिचेष्टानिरूपणं सेवकेनावश्यं करणीयं । करटको
ब्रूते । सर्वस्मिन्नधिकारे य एव नियुक्तः प्रधानमंची स करोतु
यतो ऽनुजीविना पराधिकारचर्चा सर्वथा न कर्तव्या ।

पश्य । पराधिकारचर्चा यः कुर्यात्स्वामिहितेच्छया ।

स विधीदति चीत्काराद्गर्दभस्ताडितो यथा ॥३१॥

दमनकः पृच्छति । कथमेतत् । करटको ब्रूते । अस्ति वाराणस्यां
कर्पूरपटको नाम रजकः । स चाभिनववयस्कया बध्वा सह चिरं
निधुवनं कृत्वा निर्भरमालिङ्ग्य प्रसुप्तः । तदनंतरं तद्गृहद्रव्याणि
हर्तुं चौरः प्रविष्टः । तस्य प्रांगणे गर्दभो बद्धस्तिष्ठति कुकुरश्चो-
पविष्टो ऽस्ति । अथ गर्दभः श्वानमाह । सखे भवतस्त्वावदयं
व्यापारः । तत्किमिति त्वमुच्चैः शब्दं कृत्वा स्वामिनं न जागरयसि ।
कुकुरो ब्रूते । भद्रं मम नियोगस्य चर्चा त्वया न कर्तव्या । त्वमेव
किं न जानासि यथा तस्याहर्निशं गृहरक्षां करोमि । यतो ऽयं चि-
रान्निर्वृतो ममोपयोगं न जानाति तेनाधुनापि ममाहारदाने मंदा-
दरः । यतो विना विधुरदर्शनं स्वामिन उपजीविषु मंदादरा भवन्ति ।
गर्दभो ब्रूते । शृणु रे बर्बर ।

याचते कार्यकाले यः स किं भृत्यः स किं सुहृत् ।

कुकुरो ब्रूते ।

भृत्यान्संभाषयेद्यस्तु कार्यकाले स किं प्रभुः ॥३२॥

यतः । आश्रितानां भृतौ स्वामिसेवायां धर्मसेवने ।

पुत्रस्योत्पादने चैव न संति प्रतिहस्तकाः ॥३३॥

ततो गर्दभः सकोपमाह । अरे दुष्टमते पापीयांस्तं यद्विपत्तौ
स्वामिकार्ये उपेक्षां करोषि । भवतु तावत् । यथा स्वामी जाग-
रिष्यति तन्मया कर्तव्यं ।

यतः । पृष्ठतः सेवयेदर्के जठरेण हुताशनं ।

स्वामिनं सर्वभावेन परलोकममायया ॥३४॥

इत्युक्तातीव चीत्कारशब्दं कृतवान् । ततः स रजकस्तेन चीत्कारेण प्रबुद्धो निद्राभङ्गकोपादुत्थाय गर्दभं लगुडेन ताडयामास । तेनासौ पञ्चत्वमगमत् । अतो ऽहं ब्रवीमि । पराधिकारचर्चामित्यादि । पश्य । पशूनामन्वेषणमेवास्मन्नियोगः । स्वनियोगचर्चा क्रियतां । विमृश्य । किंत्वद्य तया चर्चया न प्रयोजनं यत आवयोर्भक्षित-
शेषाहारः प्रचुरो ऽस्ति । दमनकः सरोषमाह । कथमाहारार्थी भवान्केवलं राजानं सेवते । एतदयुक्तमुक्तं त्वया ।

यतः । सहदामुपकारकारणाद्विषतामप्युपकारकारणात् ।

नृपसंश्रय इष्यते बुधैर्जठरं को न विभर्ति केवलं ॥३५॥

जीविते यस्य जीवन्ति विप्रा मित्राणि बांधवाः ।

सफलं जीवितं तस्य आत्मार्षे को न जीवति ॥३६॥

अपि च । यस्मिञ्जीवति जीवन्ति बहवः स तु जीवतु ।

काको ऽपि किं न कुरुते चञ्च्वा स्वोदरपूरणं ॥३७॥

पश्य । पञ्चभिर्याति दासत्वं पुराणैः को ऽपि मानवः ।

को ऽपि लक्षैः कृती को ऽपि लक्षैरपि न लभ्यते ॥३८॥

अन्यच्च । मनुष्यजातौ तुल्यायां भृत्यत्वमतिगर्हितं ।

प्रथमो यो न तत्रापि स किं जीवत्सु गण्यते ॥३९॥

तथा चोक्तं । वाजिवारणलौहानां काष्ठपाषाणवाससां ।

नारीपुरुषतोयानामन्तरं महदन्तरं ॥४०॥

तथा हि स्वल्पमप्यतिरिच्यते ।

स्वल्पस्त्रायु वसावशेषमलिनं निर्मासमप्यस्थिकं

श्वा लब्ध्वा परितोषमेति न भवेत्तस्य क्षुधः शान्तये ।

सिंहो जंबुकमंकमागतमपि त्यक्त्वा निहन्ति द्विपं

सर्वैः कृच्छ्रगतो ऽपि वाञ्छति जनः सत्त्वानुरूपं फलं ॥४१॥

अपरं च । सेव्यसेवकयोरन्तरं पश्य ।

लांगूलचालनमधश्चरणावपातं

भूमौ निपत्य वदनोदरदर्शनं च ।

आ पिंडस्य कुरुते गजपुंगवस्तु

धीरं विलोकयति चादुश्नैश्च भुंक्ते ॥४२॥

किंच । यज्जीवति क्षणमपि प्रथितं मनुष्यैः

विज्ञानविक्रमयशोभिरभज्यमानं ।

तन्नाम जीवितमिह प्रवदन्ति तज्ज्ञाः

काको ऽपि जीवति चिराय बलिं च भुंक्ते ॥४३॥

अपरं च । यो नात्मजे न गुरवे न च भृत्यवर्गे

दीने दयां न कुरुते न च बंधुवर्गे ।

किं तस्य जीवितफलेन मनुष्यलोके

काको ऽपि जीवति चिरं च बलिं च भुंक्ते ॥४४॥

अपरमपि । अहितहितविचारभूत्यबुद्धेः

श्रुतिसमयैर्बहुभिस्तिरस्कृतस्य ।

उदरभरणमात्रकेवलेच्छोः

पुरुषपशोश्च पशोश्च को विशेषः ॥४५॥

करटको ब्रूते । आवां तावदप्रधानौ तदाप्यावयोः किमनया

विचारणया । दमनको ब्रूते । कियता कालेनामात्याः प्रधान-

तामप्रधानतां वा लभन्ते ।

यतः । न कस्यचित्कश्चिदिह स्वभावात्

भवत्युदारो ऽभिमतः खलो वा ।

लोके गुरुत्वं विपरीततां वा

स्वचेष्टितान्येव नरं नयन्ति ॥४६॥

किंच । आरोप्यते शिला शैले यत्नेन महता यथा ।

निपात्यते क्षणेनाधस्तथात्मा गुणदोषयोः ॥४७॥

यात्यधो ऽधो व्रजत्युच्चैर्नरः स्वैरेव कर्मभिः ।

कूपस्य खनिता यद्वत्प्राकारस्येव कारकः ॥४८॥

तद्गदं । स्वयत्नायक्तो ह्यात्मा सर्वस्य । करटको ब्रूते । अथ

भवाग्निकं ब्रवीति । स आह । अयं तावत् स्वामी पिंगलकः

कुतो ऽपि कारणात्सचकितः परिवृत्योपविष्टः । करटको ब्रूते । किं
तत्त्वं जानासि । दमनको ब्रूते । किमचाविदितमस्ति । उक्तं च ।
उदीरितो ऽर्थः पशुनापि गृह्यते हयाश्च नागाश्च वहन्ति देशिताः ।
अनुक्तमप्यूहति पंडितो जनः परंगितज्ञानफला हि बुद्धयः ॥४९॥
आकारैरिंगितैर्गत्या चेष्टया भाषणेन च ।

नेचवक्त्रविकारेण लक्ष्यते ऽंतर्गतं मनः ॥५०॥

अच भयप्रस्तावे प्रज्ञाबलेनाहमेनं स्वामिनमात्मीयं करिष्यामि ।
यतः । प्रस्तावसदृशं वाक्यं सद्भावसदृशं प्रियं ।

आत्मशक्तिसमं कोपं यो जानाति स पंडितः ॥५१॥

करटको ब्रूते । सखे त्वं सेवानभिज्ञः । पश्य ।

अनाहूतो विशेषस्तु अपृष्टो बहु भाषते ।

आत्मानं मन्यते प्रीतं भूपालस्य स दुर्मतिः ॥५२॥

दमनको ब्रूते । भद्रं कथमहं सेवानभिज्ञः । पश्य ।

किमप्यस्ति स्वभावेन सुंदरं वाप्यसुंदरं ।

यदेव रोचते यस्मै भवेत्तत्तस्य सुंदरं ॥५३॥

यतः । यस्य यस्य हि यो भावस्तेन तेन हि तं नरं ।

अनुप्रविश्य मेधावी क्षिप्रमात्मवशं नयेत् ॥५४॥

अन्यच्च । को ऽचेत्यहमिति ब्रूयात्सम्यगादेशयेति च ।

आज्ञामवितथां कुर्याद्यथाशक्ति महीपतेः ॥५५॥

अपरं च । अल्पेच्छुर्धृतिमान्प्राज्ञश्छायेवानुगतः सदा ।

आदिष्टो न विकल्पेत स राजवसतौ वसेत् ॥५६॥

करटको ब्रूते । कदाचित्त्वामनवसरप्रवेशादवमन्यते स्वामी ।

स चाह । अस्त्वेवं तथाप्यनुजीविना स्वामिसांनिध्यमवश्यं
करणीयं ।

यतः । दोषभीतेरनारंभस्तत्कापुरुषलक्षणं ।

कैरजीर्णभयाद्भ्रातर्भोजनं परिहीयते ॥५७॥

पश्य । आसन्नमेव नृपतिर्भजते मनुष्यं

विद्याविहीनमकुलीनमसंगतं वा ।

प्रायेण भूमिपतयः प्रमदा लताश्च

यः पार्श्वतो वसति तं परिवेष्टयन्ति ॥ ५८ ॥

करटको ब्रूते । अथ तत्र गत्वा किं वक्ष्यति भवान् । स आह ।

शृणु । किमनुरक्तो विरक्तो वा मयि स्वामीति ज्ञास्यामि ।

करटको ब्रूते । किं तज्ज्ञानलक्षणं । दमनको ब्रूते । शृणु ।

दूरादवेक्षणं हासः संप्रसृष्टवादरो भृशं ।

परोक्षे ऽपि गुणश्चाद्या स्मरणं प्रियवस्तुषु ॥ ५९ ॥

असेवके चानुरक्तिर्दानं सप्रियभाषणं ।

अनुरक्तेषु चिह्नानि दोषे ऽपि गुणसंयहः ॥ ६० ॥

अन्यच्च । कालयापनमाशानां वर्धनं फलखंडनं ।

विरक्तेश्वरचिह्नानि जानीयान्मतिमाचरः ॥ ६१ ॥

एतज्ज्ञात्वा यथा चायं ममायत्तो भविष्यति तथा करिष्यामि ।

यतः । अपायसंदर्शनजां विपत्तिमुपायसंदर्शनजां च सिद्धिं ।

मेधाविनो नीतिविधिप्रयुक्तां पुरः स्फुरंतीमिव दर्शयन्ति ॥ ६२ ॥

करटको ब्रूते । तथाप्यप्राप्ते प्रस्तावे न वक्तुमर्हसि ।

यतः । अप्राप्तकालवचनं बृहस्पतिरपि ब्रुवन् ।

प्राप्नुयाद्बुद्धवज्ञानमपमानं च शाश्वतं ॥ ६३ ॥

दमनको ब्रूते । मित्र मा भैषीः । नाहमप्राप्तोवसरं वचनं
वदिष्यामि ।

यतः । आपद्युन्मार्गगमने कार्यकालात्ययेषु च ।

अपृष्टेनापि वक्तव्यं भृत्येन हितमिच्छता ॥ ६४ ॥

यदि च प्राप्तावसरेणापि मया मंचो न वक्तव्यस्तदा मंचित्वमेव
ममानुपपन्नं ।

यतः । कल्पयति येन वृत्तिं येन च लोके प्रशस्यते सज्जिः ।

स गुणस्तेन च गुणिना रक्ष्यः संवर्धनीयश्च ॥ ६५ ॥

तद्गद्गानुजानीहि मां । गच्छामि । करटको ब्रूते । शुभमस्तु

शिवास्ते पंथानः । यथाभिलषितमनुष्ठीयतामिति । ततो दमनको

विस्मित इव पिंगलकसमीपं गतः । अथ दूरादेव सादरं राज्ञा

प्रवेशितः साष्टांगप्रणिपातं प्रणिपत्योपविष्टः । राजाह । चिराद्दृष्टो
ऽसि । दमनको ब्रूते । यद्यपि मया सेवकेन श्रीमद्देवपादानां न
किञ्चित्प्रयोजनमस्ति तथापि प्राप्तकालमनुजीविना सांनिध्यम-
वश्यं कर्तव्यमित्यागतो ऽस्मि ।

किञ्च । दंतस्य निर्धर्षणकेन राजन् कर्णस्य कंदूयनकेन वापि ।
तृणेन कार्यं भवतींश्चराणां किमंग वाक्पाणिमता नरेण ॥ ६६ ॥
यद्यपि चिरेणावधीरितस्य देवपादैर्मे बुद्धिनाशः शङ्क्यते तदपि
न शङ्कनीयं ।

यतः । कदर्थितस्यापि च धैर्यवृत्तेर्बुद्धेर्विनाशो न हि शङ्कनीयः ।
अधः कृतस्यापि तनूनपातो नाधः शिक्षा याति कदाचिदेव ॥ ६७ ॥
देव तात्सर्वथा विशेषज्ञेन स्वामिना भवितव्यं ।

यतः । मणिल्लुठति पादेषु काचः शिरसि धार्यते ।
यथैवास्ते तथैवास्तां काचः काचो मणिर्मणिः ॥ ६८ ॥

अन्यच्च । निर्विशेषो यदा राजा समं सर्वेषु वर्तते ।
तदोद्यमसमर्थानामुत्साहः परिहीयते ॥ ६९ ॥

किञ्च । त्रिविधाः पुरुषा राजन्नुत्तमाधममध्यमाः ।
नियोजयेत्तथैवैतांस्त्रिविधेष्वेव कर्मसु ॥ ७० ॥

यतः । स्थान एव नियोज्यन्ते भृत्याश्चाभरणानि च ।
न हि चूडामणिः पादे नूपुरं शिरसा कृतं ॥ ७१ ॥

अपि च । कनकभूषणसंग्रहणोचितो
यदि मणिस्त्रपुणि प्रणिधीयते ।

न स विरौति न चापि विशोभते
भवति योजयितुर्वचनीयता ॥ ७२ ॥

अन्यच्च । मुकुटे रोपितः काचश्चरणाभरणे मणिः ।
न हि दोषो मणेरस्ति किंतु साधोरविज्ञता ॥ ७३ ॥

पश्य । बुद्धिमाननुरक्तो ऽयमयं शूर इतो भयं ।
इति भृत्यविचारज्ञो भृत्यैरापूर्यते नृपः ॥ ७४ ॥

तथा हि । अश्वः शस्त्रं शास्त्रं वीणा वाणी नरश्च नारी च ।

पुरुषविशेषं प्राप्य हि भवन्ति योग्या अयोग्याश्च ॥७५॥

अन्यच्च । किं भक्तेनासमर्थेन किं शक्तेनापकारिणा ।

भक्तं शक्तं च मां राजन्नावज्ञातुं त्वमर्हसि ॥७६॥

यतः । अवज्ञानाद्राज्ञो भवति मतिहीनः परिजनः

ततस्तन्प्रामाण्याद्भवति न समीपे बुधजनः ।

बुधैस्त्यक्ते राज्ये न हि भवति नीतिर्गुणवती

विपन्नायां नीतौ सकलमवशं सीदति जगत् ॥७७॥

अपरं च । जनं जनपदा नित्यमर्चयन्ति नृपार्चितं ।

नृपेणावमतो यस्तु स सर्वैरवमन्यते ॥७८॥

किंच । बालादपि यहीतथ्यं युक्तमुक्तं मनीषिभिः ।

रवेरविषये किं न प्रदीपस्य प्रकाशनं ॥७९॥

पिंगलको ऽवदत् । भद्र दमनक किमेतत् । त्वमस्मदीयप्रधानामा-

त्यपुत्र इयंतं कालं यावत्कुतो ऽपि खलवाक्यान्नागतो ऽसि ।

इदानीं यथाभिमतं ब्रूहि । दमनको ब्रूते । देव पृच्छामि किंचि-

दुच्यतां । उदकार्थी स्वामी पानीयमपीत्वा किमिति विस्मित इव

तिष्ठति । पिंगलको ऽवदत् । भद्रमुक्तं त्वया । किंत्वेतद्रहस्यं वक्तुं

काचिद्विश्वासभूमिर्नास्ति । तथापि निभृतं कृत्वा कथयामि ।

शृणु । संप्रति वनमिदमपूर्वसत्त्वाधिष्ठितमतो ऽस्माकं त्याज्यं ।

अनेन हेतुना विस्मितो ऽस्मि । तथा च श्रुतो मयापि महान-

पूर्वशब्दः । शब्दानुरूपेणास्य प्राणिनो महता बलेन भवितव्यं ।

दमनको ब्रूते । देव अस्ति तावदयं महान्भयहेतुः । स शब्दो

ऽस्माभिरप्याकर्णितः । किंतु स किं मंची यः प्रथमं भूमित्यागं

पश्चाद्युद्धं चोपदिशति । अस्मिन्कार्यसंदेहे भृत्यानामुपयोग एव

ज्ञातव्यः ।

यतः । बंधुस्त्रीभृत्यवर्गस्य बुद्धेः सत्त्वस्य चात्मनः ।

आपन्निकषपाषाणे नरो जानाति सारतां ॥८०॥

सिंहो ब्रूते । भद्र महती शंका मां बाधते । दमनकः पुनराह

स्वगतं । अन्यथा राज्यसुखं परित्यज्य स्थानान्तरं गंतुं कथं मां

संभाषसे । प्रकाशं ब्रूते । देव यावदहं जीवामि तावन्नयं न
कर्तव्यं । किंतु करटकादयो ऽप्याश्वास्यंतां यस्मादापत्प्रतीकारकाले
दुर्लभः पुरुषसमवायः । ततस्तौ दमनककरटकौ राज्ञा सर्वस्वे-
नापि पूजितौ भयप्रतीकारं प्रतिज्ञाय चलितौ । करटको गच्छन्द-
मनकमाह । सखे किं शक्यप्रतीकारो भयहेतुरशक्यप्रतीकारो वेति
न ज्ञात्वा भयोपशमं प्रतिज्ञाय कथमयं महाप्रसादो गृहीतः । यतो
ऽनुपकुर्वाणो न कस्याप्युपायनं गृह्णीयाद्विशेषतो राज्ञः ।

पश्य । यस्य प्रसादे पद्मास्ते विजयश्च पराक्रमे ।

मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ॥ ८१ ॥

तथा हि । बालो ऽपि नावमंतव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।

महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥ ८२ ॥

दमनको विहस्याह । मित्र तूष्णीमास्यतां । ज्ञातं मया भयकारणं ।
बलीवर्दनर्दितं तत् । वृषभाश्चास्माकमपि भक्ष्याः किं पुनः
सिंहस्य । करटको ब्रूते । यद्येवं तदा किं पुनः स्वामिचासस्त-
त्रैव किमिति नापनीतः । दमनको ब्रूते । यदि स्वामिचासस्तत्रैव
मुष्यते तदा कथमयं महाप्रसादलाभः स्यात् ।

अपरं च । निरपेक्षो न कर्तव्यो भृत्यैः स्वामी कदाचन ।

निरपेक्षं प्रभुं कृत्वा भृत्यः स्यादधिकर्णवत् ॥ ८३ ॥

करटकः पृच्छति । कथमेतत् । दमनकः कथयति । अस्त्युत्तरापथे
ऽर्बुदशिखरमात्रि पर्वते दुर्दातो नाम महाविक्रमः सिंहः । तस्य
पर्वतकंदरमधिशयानस्य केशरायं कश्चिन्मूषिकः प्रत्यहं छिनत्ति ।
ततः केशरायं लूनं दृष्ट्वा कुपितो विवरांतर्गतं मूषिकमलभमानो
ऽर्चितयत् ।

क्षुद्रश्चुर्भवेद्यस्तु विक्रमान्नैव लभ्यते ।

तमाहंतुं पुरस्कार्यः सहशस्तस्य सैनिकः ॥ ८४ ॥

इत्यालोच्य तेन यामं गत्वा विश्वासं कृत्वा दधिकर्णनामा
विडालो यत्नेनानीय मांसाहारं दत्त्वा स्वकंदरे स्थापितः ।
अनंतरं तन्नयान्मूषिको ऽपि बिलास निःसरति । तेनासौ

सिंहो ऽक्षतकेशरः सुखं स्वपिति । मूषिकशब्दं यदा यदा शृणोति
तदा तदा मांसाहारदानेन तं विडालं संवर्धयति । अथैकदा
स मूषिकः क्षुधापीडितो वहिः संचरन्विडालेन प्राप्तो व्यापा-
दितश्च । अनंतरं स सिंहो ऽनेककालं यावन्मूषिकं न पश्यति
तत्कृतरावमपि न शृणोति तदा तस्यानुपयोगाद्विडालस्याप्या-
हारदाने मंदादरो बभूव । ततो ऽसावाहारविरहादुर्बलो दधि-
कर्णो ऽवसन्नो बभूव । अतो ऽहं ब्रवीमि । निरपेक्षो न कर्तव्य
इत्यादि । ततो दमनककरटको संजीवकसमीपं गतौ । तत्र करट-
कस्तरुतले साटोपमुपविष्टः । दमनकः संजीवकसमीपं गत्वा-
ब्रवीत् । अरे वृषभ एषो ऽहं राज्ञा पिंगलकेनारण्यरक्षार्थं
नियुक्तः । सेनापतिः करटकः समाज्ञापयति । सत्वरमागच्छ न
चेदस्मादरण्यादूरमपसर । अन्यथा ते विरुद्धं फलं भविष्यति । न
जाने क्रुद्धः स्वामी किं विधास्यति । तच्छ्रुत्वा संजीवकश्चायात् ।
आज्ञाभंगो नरेन्द्राणां ब्राह्मणानामनादरः ।

पृथक्शय्या च नारीणामशस्त्रविहितो वधः ॥ ८५ ॥

ततो देशस्थवहारानभिज्ञः संजीवकः सभयमुपसृत्य साष्टांगपातं
करटकं प्रणतवान् । तथा चोक्तं ।

मतिरेव बलाग्नरीयसी यदभावे करिणामियं दशा ।

इति घोषयतीव डिंडिमः करिणो हस्तिपकाहतः कृणन् ॥ ८६ ॥

अथ संजीवकः साशंकमाह । सेनापते किं मया कर्तव्यं । तदभि-
धीयतां । करटको ब्रूते । वृषभ अत्र कानने तिष्ठसि । अस्महेव-
पादारविंदं प्रणम । संजीवको ब्रूते । तदभयवाचं मे यच्छ ।
गच्छामि । करटको ब्रूते । शृणु रे बलीवर्द । अलमनया शंकया ।
यतः । प्रतिवाचमदत्त केशवः शपमानाय न चेदिभूभुजे ।

अनुहुंकुरुते घनध्वनिं न हि गोमायुहतानि केशरी ॥ ८७ ॥

अन्यच्च । नृणानि नोन्मूलयति प्रभंजनो

मृदूनि नीचैः प्रणतानि सर्वतः ।

समुच्छ्रितानेव तरुप्रबाधते

महान्महत्वेव करोति विक्रमं ॥८८॥

ततस्ती संजीवकं कियदूरे संस्थाप्य पिंगलकसमीपं गतौ । ततो राज्ञा सादरमवलोकितौ प्रणम्योपविष्टौ । राजाह । त्वया स दृष्टः । दमनको ब्रूते । देव दृष्टः । किंतु यद्देवेन ज्ञातं तत्तथा । महानेवासी । देवं द्रष्टुमिच्छति । किंतु महाबलो ऽसौ ततः सज्जीभूयोपविश्य दृश्यतां । शब्दमात्रादेव न भेतव्यं । तथा चोक्तं । शब्दमात्रा न भेतव्यमज्ञात्वा शब्दकारणं ।

शब्दहेतुं परिज्ञाय कुट्टनी गौरवं गता ॥८९॥

राजाह । कथमेतत् । दमनकः कथयति । अस्ति श्रीपर्वतमध्ये ब्रह्मपुरास्थं नगरं । तच्छिखरप्रदेशे घंटाकर्णो नाम राक्षसः प्रतिवसतीति जनप्रवादः श्रूयते । एकदा घंटामादाय पलायमानः कश्चिच्चौरो व्याघ्रेण व्यापादितः । तत्पाणिपतिता घंटा वानरैः प्राप्ता । वानरास्तां घंटामनुक्षणं वादयन्ति । ततो नगरजनैः स मनुष्यः खादितो दृष्टः प्रतिक्षणं घंटारवश्च श्रूयते । अनंतरं घंटाकर्णः कुपितो मनुष्यान्खादति घंटाश्च वादयतीत्युक्त्वा सर्वे जना नगरात्पलायिताः । ततः करालया नाम कुट्टन्या विमृश्यान्वसरो ऽयं घंटावादस्तत्किं मर्कटा घंटां वादयन्तीति स्वयं विज्ञाय राजा विज्ञापितः । देव यदि कियच्चनोपक्षयः क्रियते तदाहमेनं घंटाकर्णं साधयामि । ततो राज्ञा तस्यै धनं दत्तं कुट्टन्या च मंडलं कृत्वा तत्र गणेशादिपूजागौरवं दर्शयित्वा स्वयं वानरप्रियफलान्यादाय वनं प्रविश्य फलान्याकीर्णानि । ततो घंटां परित्यज्य वानराः फलासक्ता बभूवुः कुट्टनी च घंटां गृहीत्वा नगरमागता सर्वजनपूज्याभवत् । अतो ऽहं ब्रवीमि । शब्दमात्रा न भेतव्यमित्यादि । ततः संजीवक आनीय दर्शनं कारितः । पश्चात्तत्रैव परमप्रीत्या निवसति । अथ कदाचित्तस्य सिंहस्य भ्राता स्तब्धकर्णनामा सिंहः समागतः । तस्यातिथ्यं कृत्वा समुपवेश्य पिंगलकस्तदाहाराय पशुं हंतुं चलितः । अत्रांतरे संजीवको वदति । देव अद्य हतमृगाणां मांसानि क्व । राजाह । दमनककरदकौ

जानीतः । संजीवको ब्रूते । ज्ञायतां किमस्ति नास्ति वा । सिंहो
विमृश्याह । नास्त्येव तत् । संजीवको ब्रूते । कथमेतावन्मांसं
ताभ्यां खादितं । राजाह । खादितं व्ययितमवधीरितं च । प्रत्य-
हमेष क्रमः । संजीवको ब्रूते । कथं श्रीमहेवपादानामगोचरेणैवं
क्रियते । राजाह । मदीयागोचरेणैव क्रियते । अथ संजीवको
ब्रूते । नैतदुचितं । तथा चोक्तं ।

नानिवेद्य प्रकुर्वीति भर्तुः किञ्चिदपि स्वयं ।

कार्यमाप्रप्नोतीकारादन्यत्र जगतीपते ॥९०॥

अन्यच्च । कमंडलूपमो ऽमात्यस्तनुत्यागो बहुयहः ।

नृपते किंक्षणे मूर्खो दरिद्रः किंवराटकः ॥९१॥

स ह्यमात्यः सदा श्रेयान्काकिनी यः प्रवर्धयेत् ।

कोषः कोषवतः प्राणाः प्राणाः प्राणा न भूपतेः ॥९२॥

किञ्चान्यैर्न कुलाचरैः सेव्यतामेति पूरुषः ।

धनहीनः स्वपत्न्यापि त्यज्यते किं पुनः परैः ॥९३॥

एतच्च राज्ञः प्रधानं दूषणं ।

अतिष्ययो ऽनवेक्षा च तथार्जनमधर्मतः ।

पोषणं दूरसंस्थानां कोषव्यसनमुच्यते ॥९४॥

यतः । क्षिप्रमायमनालोच्य व्ययमानः स्ववाञ्छया ।

परिक्षीयत एवासौ धनी वैश्रवणोपमः ॥९५॥

स्तब्धकर्णो ब्रूते । शृणु भातः । चिराश्रितावेतौ दमनककरटकौ ।

संधिवियहकार्याधिकारिणी च कदाचिदर्थाधिकारे न नियोक्तव्यौ ।

अपरं च नियोगप्रस्तावे यन्मया श्रुतं तत्कथ्यते ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो बंधुर्नाधिकारे प्रशस्यते ।

ब्राह्मणः सिद्धमप्यर्थं कृच्छ्रेणापि न यच्छति ॥९६॥

नियुक्तः क्षत्रियो द्रव्ये खड्गं दर्शयते ध्रुवं ।

सर्वस्वं यसते बंधुराक्रम्य ज्ञातिभावतः ॥९७॥

अपराधे ऽपि निःशंको नियोगी चिरसेवकः ।

स स्वामिनमवज्ञाय चरेच्च निरवयहः ॥९८॥

उपकर्ताधिकारस्य स्वापराधं न मन्यते ।
 उपकारं ध्वजीकृत्य सर्वमेवावलुं पति ॥९९॥
 उपांशुञ्जीडितो ऽमात्यः स्वयं राजायते यतः ।
 अवज्ञा क्रियते तेन सदा परिचयाद्भुवं ॥१००॥
 अंतर्दुष्टः क्षमायुक्तः सर्वानर्थकरः किल ।
 शकुनिः शकटारश्च दृष्टांतावच भूपते ॥१०१॥
 सदामात्यो न साध्यः स्यात्समृद्धः सर्व एव हि ।
 सिद्धानामयमादेशं चृद्धिश्चित्तविकारिणी ॥१०२॥
 प्राप्नार्थयहणं द्रव्यपरीवर्तो ऽनुरोधनं ।
 उपेक्षा बुद्धिहीनत्वं भोगो ऽमात्यस्य दूषणं ॥१०३॥
 नियोगार्थयहोपायो राज्ञां नित्यपरीक्षणं ।
 प्रतिपत्तिप्रदानं च तथा कर्मविपर्ययः ॥१०४॥
 निपीडिता वमंत्युच्चैरंतःसारं महीपते ।
 दुष्टव्रणा इव प्रायो भवंति हि नियोगिनः ॥१०५॥
 मुहुर्नियोगिनो बोध्या वसुधाया महीपते ।
 सकृत्किं पीडितं स्नानवस्त्रं मुंचेद्भूतं पयः ॥१०६॥
 एतत्सर्वं यथावसरं ज्ञात्वा व्यवहर्तव्यं । सिंहो ब्रूते । अस्ति
 तावदेवं किंवेतौ सर्वथा न मम वचनकारिणी । स्तब्धकर्णो
 ब्रूते । एतत्सर्वमनुचितं सर्वथा ।
 यतः । आज्ञाभंगकराब्जा न क्षमेत्स्वसुतानपि ।
 विशेषः को नु राज्ञश्च राज्ञश्चिचगतस्य च ॥१०७॥
 स्तब्धस्य नश्यति यशो विषमस्य मैत्री
 नष्टेन्द्रियस्य कुलमर्थपरस्य धर्मः ।
 विद्याफलं व्यसनिनः कृपणस्य सौख्यं
 राज्यं प्रमत्तसचिवस्य नराधिपस्य ॥१०८॥
 अपरं च । तत्करेभ्यो नियुक्तेभ्यः शत्रुभ्यो नृपवत्सभात् ।
 नृपतिर्निजलोभाच्च प्रजा रक्षेत्पितेव हि ॥१०९॥
 भ्रातः सर्वथास्मद्वचनं क्रियतां । व्यवहारो ऽप्यस्माभिः कृत एव ।

अयं संजीवकः शस्यभक्षको ऽर्थाधिकारे नियुज्यतां । एतच्च-
नात्तथानुष्ठिते सति तदारभ्य पिंगलकसंजीवकयोः सर्वबंधुपरि-
त्यागेन महता स्नेहेन कालो ऽतिवर्तते । ततो ऽनुजीविनामप्या-
हारदाने शैथिल्यदर्शनाद्दमनककरटकावन्योन्यं चिंतयतः । तदाह
दमनकः करटकं । मित्र किं कर्तव्यं । आत्मकृतो ऽयं दोषः ।
स्वयंकृते ऽपि दोषे परिदेवनमप्यनुचितं । तथा चोक्तं ।

स्वर्णरेखामहं स्पृष्ट्वा बद्धात्मानं च दूतिका ।

आदित्सुश्च मणिं साधुः स्वदोषाहुः क्षिता इमे ॥११०॥

करटको ब्रूते । कथमेतत् । दमनकः कथयति । अस्ति कांचन-
पुरनाम्नि नगरे वीरविक्रमो राजा । तस्य धर्माधिकारिणा
कश्चिन्नापितो बध्यभूमिं नीयमानः कंदर्पकेतुनाम्ना परिव्राजकेन
साधुद्वितीयकेन नायं हंतव्य इत्युक्त्वा वस्त्रांचले धृतः । राजपुरुषा
उचुः । किमिति नायं बध्यः । स आह । श्रूयतां । स्वर्णरेखामहं
स्पृष्ट्वेत्यादि पठति । त आहुः । कथमेतत् । परिव्राजकः कथयति ।
अहं सिंहलद्वीपे भूपतेर्जीमूतकेतोः पुत्रः कंदर्पकेतुर्नाम । एकदा
केलिकाननावस्थितेन मया पोतवणिङ्गुखाच्छ्रुतं यदत्र समुद्रमध्ये
चतुर्दश्यामाविर्भूतकल्पतरुतले रत्नावलीकिरणकर्बुरपर्यंके स्थिता
सर्वालंकारभूषिता लक्ष्मीरिव वीणां वादयन्ती कन्या काचिद्दृश्यत
इति । ततो ऽहं पोतवणिजमादाय पोतमारुह्य तत्र गतः । अनंतरं
तत्र गत्वा पर्यंके ऽर्धमग्रा तथैव सावलोकिता । ततस्तस्मादवय-
गुणाकृष्टेन मयापि तत्पञ्चाङ्ग्यो दत्तः । तदनंतरं कनकपत्तनं प्राप्य
सुवर्णप्रासादे तथैव पर्यंके स्थिता विद्याधरीभिरुपास्यमाना मया-
लोकिता तयाप्यहं दूरादेव दृष्ट्वा सखीं प्रस्थाप्य सादरं संभाषितः ।
तत्सख्या च मया पृष्ट्या समाख्यातं । एषा कंदर्पकेलिनाम्नो
विद्याधरचक्रवर्तिनः पुत्री रत्नमंजरी नाम प्रतिज्ञापिता विद्यते ।
यः कनकपत्तनं स्वच्छुषागत्य पश्यति स एव पितुरगोचरो ऽपि मां
परिणेष्यतीति मनसः संकल्पः । तदेनां गंधर्वविवाहेन परिणयतु
भवान् । अथ तत्र वृत्ते गंधर्वविवाहे तया सह रममाणस्तत्राहं

तिष्ठामि । तत एकदा रहसि तयोक्तं । स्वामिन्स्वेच्छया सर्वमि-
दमुपभोक्तव्यमेषा चिचगता स्वर्णरेखा नाम विद्याधरी न कदा-
चित्स्पृष्ट्या । पश्चादुपजातकौतुकेन मया स्वर्णरेखा स्वहस्तेन स्पृष्टा
तया चिचगतयाप्यहं चरणपद्मेन ताडित आगत्य स्वराष्ट्रे पतितः ।
अथ दुःखार्तो ऽहं परिव्रजितः पृथिवी परिभ्राम्यन्निमां नगरीम-
नुप्राप्तः । अत्र चातिश्रांते दिवसे गोपगृहे सुप्तः सन्नपश्यं । प्रदो-
षसमये सुहृदां पालनं कृत्वा स्वगेहमागतो गोपः स्ववधूं दूत्या सह
किमपि मंचयंतीमपश्यत् । ततस्तां गोपी ताडयित्वा स्तम्भे बद्धा
सुप्तः । ततो ऽर्धरात्र एतस्य नापितस्य वधूदूती पुनस्तां गोपीमु-
पेतावदत् । तव विरहानलदग्धो ऽसौ स्मरशरजर्जरितो मुमूर्षुरिव
वर्तते । तथा चोक्तं ।

रजनीचरनाथेन खंडिते तिमिरे निशि ।

यूनां मनांसि विव्याध दृष्ट्वा दृष्ट्वा मनोभवः ॥ १११ ॥

तस्य तादृशीमवस्थामवलोक्य परिक्रिष्टमनास्वामनुवर्तितुमागता ।
तदहमचात्मानं बद्धा तिष्ठामि त्वं तत्र गत्वा तं संतोष्य सत्वरमाग-
मिष्यसि । तथानुष्ठिते सति स गोपः प्रबुद्धो ऽवदत् । इदानीं त्वां
पापिष्ठां जारांतिकं नयामि । ततो यदासौ न किंचिदपि ब्रूते तदा
क्रुद्धो गोपः । दर्पान्मम वचसि प्रत्युत्तरमपि न ददासीत्युक्त्वा कोपेन
तेन कर्त्त्रिकामादायास्या नासिका छिन्ना । तथा कृत्वा पुनः सुप्तो
गोपो निद्रामुपगतः । अथागत्य गोपी दूतीमपृच्छत् । का वार्त्ता ।
दूत्योक्तं । पश्य मां मुखमेव वार्त्ता कथयति । अनंतरं सा गोपी
तथा कृत्वात्मानं बद्धा स्थिता । इयं च दूती तां छिन्ननासिकां
गृहीत्वा स्वगृहं प्रविश्य स्थिता । ततः प्रातरेवानेन नापितेन
स्ववधूः क्षुरभांडं याचिता सती क्षुरमेकं प्रादात् । ततो ऽसमयभांडे
प्राप्ते समुपजातकोपो ऽयं नापितस्तं क्षुरं दूरादेव गृहे क्षिप्तवान् ।
अथ कृतार्तरावेयं विनापराधेन मे नासिकानेन छिन्नेत्युक्त्वा धर्मा-
धिकारिसमीपमेनमानीतवती । सा च गोपी तेन गोपेन पुनः
पृष्टोवाच । अरे पाप को मां महासती विरूपयितुं समर्थः । मम

अवहारमकल्मषमष्टौ लोकपाला एव जानन्ति ।

यतः । आदित्यचंद्रावनिलो ऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तं ॥ ११२ ॥
यद्यहं परमसती स्यां त्वां विहायान्यं न जाने पुरुषांतरं स्वप्ने ऽपि
न हि भजे तेन धर्मेण च्छिन्नापि मम नासिकाच्छिन्नास्तु । मया त्वं
भस्म कर्तुं शक्यसे किंतु स्वामी त्वं लोकभयादुपेक्षे । पश्य मन्मुखं ।
ततो यावदसौ गोपो दीपं प्रज्वाल्य तन्मुखमवलोकते तावदुन्नसं
मुखमवलोक्य तच्चरणयोः पतितो धन्यो ऽहं यस्येदृशी भार्या पर-
मसाध्वीति । यो ऽयमास्ते साधुरेतद्वृत्तांतमपि कथयामि । अयं
स्वगृहाच्चिर्गतो द्वादशवर्षैर्मलयोपकंठादिमां नगरीमनुप्राप्तः । अत्र
वेश्यागृहे सुप्तः । तस्याः कुट्टन्या गृहद्वारि स्थापितकाष्ठघटितवेता-
लस्य मूर्धनि रत्नमेकमुत्कृष्टमास्ते । तत्र लुब्धेनानेन साधुना
राजावुत्थाय रत्नं ग्रहीतुं यत्नः कृतः । तदा तेन वेतालेन सूत्रसं-
चारितबाहुभ्यां पीडितः सन्नार्तनादमयं चकार । पश्चादुत्थाय
कुट्टन्योक्तं । पुत्र मलयोपकंठादागतो ऽसि । तत्सर्वरत्नानि
प्रयच्छास्मै नो चेदनेन न त्यक्तव्यो ऽसि । इत्थमेवायं चेटकः ।
ततो ऽनेन सर्वरत्नानि समर्पितानि यथायमपहतसर्वस्वो ऽस्मात्
समागत्य मिलितः । एतत्सर्वं श्रुत्वा राजपुरुषैर्न्याये धर्माधिकारी
प्रवर्तितः । अनंतरं तेन सा दूती गोपी च यामाद्वहिर्निःसारिते
नापितश्च गृहं गतः । अतो ऽहं ब्रवीमि स्वर्णरेखामहं स्पृष्ट्वेत्यादि ।
अथ स्वयंकृतो ऽयं दोषः । अत्र विलपनं मोक्षितं । क्षणं विमृश्य ।
मित्र यथानयोः सौहार्दं मया कारितं तथा मित्रभेदो ऽपि मया
कार्यः ।

यतः । अतथ्यान्यपि तथ्यानि दर्शयंत्यतिपेशलाः ।

समे निबोद्धतानीव चित्रकर्मविदो जनाः ॥ ११३ ॥

अपरं च । उत्पन्नेष्वपि कार्येषु मतिर्यस्य न हीयत ।

स निस्तरति दुर्गाणि गोपी जारद्वयं यथा ॥ ११४ ॥

करटकः पृच्छति । कथमेतत् । दमनकः कथयति । अस्ति द्वारवत्यां

पुर्वो कस्यचिन्नोपस्य वधूर्बन्धकी । सा यामस्य दंडनायकेन तत्पुत्रेण
च समं रमते । तथा चोक्तं ।

नामिस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।

नांतकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥ ११५ ॥

अन्यच्च । न दामेन न मानेन नार्जवेन न सेवया ।

न शस्त्रेण न शस्त्रेण सर्वथा विषमाः स्त्रियः ॥ ११६ ॥

यतः । गुणाश्रयं कीर्तियुतं च कांतं पतिं रतिज्ञं सधनं युवानं ।

विहाय शीघ्रं वनिता व्रजंति नरांतरं शीलगुणादिहीनं ॥ ११७ ॥

अपरं च । न तादृशी प्रीतिमुपैति नारी

विचित्रशय्यां शयितापि कामं ।

यथा हि दूर्वादिविकीर्णभूमौ

प्रयाति सौख्यं परकांतसंगात् ॥ ११८ ॥

अथ कदाचित्सा दंडनायकपुत्रेण सह रममाणा तिष्ठति । अथ

दंडनायको ऽपि रंतुं तत्रागतः । तमायांतं दृष्ट्वा तत्पुत्रं कुशूले

निक्षिप्य दंडनायकेन सह तथैव क्रीडति । अनंतरं तस्या भर्ता

गोपो गोष्ठात्समागतः । तमालोक्य गोप्योक्तं । दंडनायक त्वं लगुडं

गृहीत्वा कोपं दर्शयन्सत्वरं गच्छ । तथा तेनानुष्ठिते गोपेन गृह-

मागत्य भार्या पृष्टा । केन कार्येण दंडनायकः समागत्याच स्थितः ।

सा ब्रूते । अयं केनापि कार्येण पुत्रस्योपरि क्रुद्धः । स च मार्ग्य-

माणो ऽप्यत्रागत्य प्रविष्टो मया कुशूले निक्षिप्य रक्षितः ।

तत्पित्रा चान्विष्टाच न दृष्टः । अत एवायं दंडनायकः क्रुद्ध एव

गच्छति । ततः सा तत्पुत्रं कुशूलाद्बहिष्कृत्य दर्शितवती ।

तथा चोक्तं । आहारो द्विगुणः स्त्रीणां बुद्धिस्तासां चतुर्गुणा ।

षड्गुणो व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥ ११९ ॥

अतो ऽहं ब्रवीमि । उत्पन्नेष्वपि कार्येष्वित्यादि । करटको ब्रूते ।

अस्त्वेवं किंत्वनयोर्महानन्योन्यनिसर्गोपजातस्नेहः कथं भेदयितुं

शक्यः । दमनको ब्रूते । उपायः क्रियतां । तथा चोक्तं ।

उपायेन हि यच्छक्यं न तच्छक्यं पराक्रमैः ।

काष्पा कनकसूत्रेण कृष्णसर्पो निपातितः ॥ १२० ॥
 करटकः पृच्छति । कथमेतत् । दमनकः कथयति । कस्मिंश्चित्तरौ
 वायसदंपती निवसतः । तयोश्चापत्यानि तत्कोटरावस्थितेन कृष्ण-
 सर्पेण खादितानि । ततः पुनर्गर्भवती वायसी वायसमाह । नाथ
 त्यज्यतामयं तरुः । अत्रावस्थितकृष्णसर्पेणावयोः संततिः सततं
 भक्ष्यते ।

यतः । दुष्टा भार्या शठं मित्रं भृत्याश्चोत्तरदायकाः ।
 ससर्पे च गृहे वासो मृत्युरेव न संशयः ॥ १२१ ॥
 वायसो ब्रूते । प्रिये न भेतथ्यं । वारं वारं मयैतस्य महापराधः
 सोढः । इदानीं पुनर्न क्षंतव्यः । वायस्याह । कथमेतेन बलवता
 सार्धं भवान्वियहीतुं समर्थः । वायसो ब्रूते । अलमनया शंकया ।
 यतः । बुद्धिर्यस्य बलं तस्य निर्बुद्धेस्तु कुतो बलं ।

पश्य सिंहो मदोन्मत्तः शशकेन निपातितः ॥ १२२ ॥
 वायसी विहस्याह । कथमेतत् । वायसः कथयति । अस्ति
 मंदरनाम्नि पर्वते दुर्दातो नाम सिंहः । स च सर्वदा पशूनां बधं
 कुर्वन्नास्ते । ततः सर्वैः पशुभिर्मिलित्वा स सिंहो विज्ञप्तः । मृगेंद्र
 किमर्थमेकदा पशुघातः क्रियते । यदि प्रसादो भवति तदा वयमेव
 भवदाहाराय प्रत्यहमेकैकं पशुमुपढौक्यामः । ततः सिंहेनोक्तं ।
 यद्येतदभिमतं भवतां तर्हि भवतु । ततः प्रभृत्यैकैकं पशुमुपकल्पितं
 भक्षयन्नास्ते । अथ कदाचिबुद्धशशकस्य वारः समायातः । सो
 ऽचिंतयत् ।

वासहेतोर्विनीतिस्तु क्रियते जीविताशया ।
 पंचत्वं चेन्नमिथ्यामि किं सिंहांतुनयेन मे ॥ १२३ ॥
 तन्मंदं मंदं गच्छामि । ततः सिंहो ऽपि क्षुधापीडितः कोपात्तमु-
 वाच । कुतस्त्वं विलंब्य समागतो ऽसि । शशको ऽब्रवीत् । देव
 नाहमपराध्यः । आगच्छन्पथि सिंहांतरेण बलाद्भुतः । तस्याग्रे
 पुनरागमनाय शपथं कृत्वा स्वामिनं निवेदयितुमचागतो ऽस्मि ।
 सिंहः सकोपमाह । सत्वरं गत्वा दुरात्मानं दर्शय क्व स दुरात्मा

तिष्ठति । ततः शशकस्तं गृहीत्वा गभीरकूपं दर्शयितुं गतः ।
 तत्रागत्य स्वयमेव पश्यतु स्वामीत्युक्त्वा तस्मिन्कूपजले तस्य
 सिंहस्थैव प्रतिबिम्बं दर्शितवान् । ततो ऽसौ क्रोधाध्मातो दर्पात्त-
 स्योपर्यात्मानं निक्षिप्य पञ्चत्वं गतः । अतो ऽहं ब्रवीमि । बुद्धिर्य-
 स्वेत्यादि । वायस्याह । श्रुतं मया सर्वं संप्रति यथा कर्तव्यं
 तद्ब्रूहि । वायसो ऽवदत् । अचासन्ने सरसि राजपुत्रः प्रत्यहमागत्य
 स्नाति । स्नानसमये तदंगादवतारितं तीर्थेशिलानिहितं कनकसूत्रं
 चञ्चा विधृत्यानीयास्मिन्कोटरे धारयिष्यसि । अथ कदाचित्स्नातुं
 जलं प्रविष्टे राजपुत्रे वायस्या तदनुष्ठितं । अथ कनकसूत्रानुसर-
 णप्रवृत्ते राजपुरुषैस्तत्र तरुकोटरे कृष्णसर्पो दृष्टो व्यापादितश्च ।
 अतो ऽहं ब्रवीमि । उपायेन हि यच्छक्यमित्यादि । करटको ब्रूते ।
 यद्येवं तर्हि गच्छ । शिवास्ते संतु पन्थानः । ततो दमनकः पिङ्ग-
 लकसमीपं गत्वा प्रणम्योवाच । देव आत्ययिकं किमपि महाभ-
 यकारि कार्यं मन्यमानः समागतो ऽस्मि ।

यतः । आपद्युन्मार्गगमने कार्यकालात्ययेषु च ।

कल्याणवचनं ब्रूयादपृष्टो ऽपि हितो नरः ॥ १२४ ॥

अन्यच्च । भोगस्य भाजनं राजा न राजा कार्यभाजनं ।

राजकार्यपरिध्वंसी मंत्री दोषेण लिप्यते ॥ १२५ ॥

तथा हि पश्य । अमात्यानामेष क्रमः ।

वरं प्राणपरित्यागः शिरसो वापि कर्तनं ।

न तु स्वामिपदावाग्निपातकेच्छोरुपेक्षणं ॥ १२६ ॥

पिङ्गलकः सादरमाह । अथ भवान्किं वक्तुमिच्छति । दमनको ब्रूते ।
 देव संजीवकस्तवोपर्यसदृशव्यवहारीव लक्ष्यते । तथा चास्मत्सन्नि-
 धाने श्रीमद्देवपादानां शक्तिचयनिन्दां कृत्वा राज्यमेवाभिलषति ।
 एतच्छ्रुत्वा पिङ्गलकः सभयं साश्चर्यं मत्वा तूष्णीं स्थितः । दमनकः
 पुनराह । देव सर्वामात्यपरित्यागं कृत्वैक एवायं यत्तया सर्वाधि-
 कारी कृतः स एव दोषः ।

यतः । अत्युच्छ्रिते मन्त्रिणि पार्थिवे च विद्वद्भ्यः पादावुपतिष्ठते श्रीः ।

सा स्त्रीस्वभावादसहा भरस्य तयोर्द्वयोरेकतरं जहाति ॥ १२७ ॥

अपरं च । एकं भूमिपतिः करोति सचिवं राज्ये प्रमाणं यदा
तं मोहाच्छ्रयते मदः स च मदालस्येन निर्भिद्यते ।

निर्भिन्नस्य पदं करोति हृदये तस्य स्वतंत्रस्पृहा

स्वातंत्र्यस्पृहया ततः स नृपतेः प्राणांतिकं दुहति ॥ १२८ ॥

अन्यच्च । विषदिग्धस्य भक्तस्य दंतस्य चलितस्य च ।

अमात्यस्य च दुष्टस्य मूलादुद्धरणं सुखं ॥ १२९ ॥

किंच । यः कुर्यात्सचिवायत्तां श्रियं तद्व्यसने सति ।

सो ऽध्वज्जगतीपालः सीदेत्संचारकैर्विना ॥ १३० ॥

सर्वकार्येषु स्वेच्छातः प्रवर्तते । तदपि प्रमाणं स्वामी । एतच्च
जानाति ।

न सो ऽस्ति पुरुषो लोके यो न कामयते श्रियं ।

परस्य युवतीं रम्यां सादरं नेक्षते ऽच कः ॥ १३१ ॥

सिंहो विमृश्याह । भद्रं यद्यप्येवं तथापि संजीवकेन सह मम
महान्नेहः ।

पश्य । कुर्वन्नपि व्यलीकानि यः प्रियः प्रिय एव सः ।

अशेषदोषदुष्टो ऽपि कायः कस्य न वल्लभः ॥ १३२ ॥

अन्यच्च । अप्रियाण्यपि कुर्वाणो यः प्रियः प्रिय एव सः ।

दग्धमंदिरसारे ऽपि कस्य बह्नावनादरः ॥ १३३ ॥

दमनकः पुनरेवाह । देव स एवातिदोषः ।

यतः । यस्मिन्नेवाधिकं चक्षुरारोहयति पार्थिवः ।

सुते ऽमात्ये ऽप्युदासीने स लक्ष्म्याश्रीयते जनः ॥ १३४ ॥

शृणु देव । अप्रियस्यापि पथ्यस्य परिणामः सुखावहः ।

वक्ता श्रोता च यथास्ति रमंते तत्र संपदः ॥ १३५ ॥

त्वया च मूलभृत्यानपास्यायमागंतुकः पुरस्कृतः । एतच्चानुचितं कृतं ।

यतः । मूलभृत्यान्परित्यज्य नागंतून्प्रतिपालयेत् ।

नातः परतरो दोषो राज्यभेदकरो यतः ॥ १३६ ॥

सिंहो ब्रूते । किमाश्चर्यं । मया यदभयवाचं दत्त्वानीतः संवर्धितश्च

तत्कथं मक्षं दुह्यति । दमनको ब्रूते । देव
 दुर्जनो नार्जवं याति सेव्यमानो ऽपि नित्यशः ।
 स्वेदनाभ्यञ्जनोपायैः श्वपुच्छमिव नामितं ॥ १३७ ॥
 अपरं च । स्वेदितो मर्दितश्चैव रज्जुभिः परिवेष्टितः ।
 मुक्तो द्वादशभिर्वर्षैः श्वपुच्छः प्रकृतिं गतः ॥ १३८ ॥
 अन्यच्च । वर्धनं वाथ सन्मानं खलानां प्रीतये कुतः ।
 फलन्त्यमृतसेके ऽपि न पथ्यानि विषदुमाः ॥ १३९ ॥
 अतो ऽहं ब्रवीमि । अपृष्टो ऽपि हितं ब्रूयाद्यस्य नेच्छेत्पराभवं ।
 एष एव सतां धर्मो विपरीतमतो ऽन्यथा ॥ १४० ॥
 तथा चोक्तं । स क्षिग्धो ऽकुशलाब्जिवारयति यस्तत्कर्म यन्निर्मलं
 सा स्त्री यानुविधायिनी स मतिमान्यः सन्निरभ्यर्च्यते ।
 सा श्रीया न मदं करोति स सुखी यस्तृष्णया मुच्यते
 तन्मित्रं यदकृत्रिमं स पुरुषो यः खिद्यते नेन्द्रियैः ॥ १४१ ॥
 यदि संजीवकव्यसनार्दितो विज्ञापितो ऽपि स्वामी न निवर्तते
 तदीदृशि भृत्ये न दोषः । तथा च ।
 नृपः कामासक्तो गणयति न कार्यं न च हितं
 यथेष्टं स्वच्छन्दः प्रविचरति मत्तो गज इव ।
 ततो मानध्मातः स पतति यदा शोकगहने
 तदा भृत्ये दोषान्क्षिपति न निजं वेत्त्यविनयं ॥ १४२ ॥
 पिंगलकः स्वगतं । न परस्यापवादेन परेषां दंडमाचरेत् ।
 आत्मनावगतं कृत्वा बध्नीयात्पूजयेच्च वा ॥ १४३ ॥
 तथा चोक्तं । गुणदोषावनिश्चित्य विधिर्न ग्रहणियहे ।
 स्वनाशाय यथा न्यस्तो दर्पात्सर्पमुखे करः ॥ १४४ ॥
 प्रकाशं ब्रूते । तदा संजीवकः किं प्रत्यादिश्यतां । दमनकः ससंभ्र-
 ममाह । देव मा मैवं । एतावता मंचभेदो जायते । तथा युक्तं ।
 मंचवीजमिदं गुप्तं रक्षणीयं यथा तथा ।
 मनागपि न भिद्येत तन्निब्रं न प्ररोहति ॥ १४५ ॥
 किंच । आदरस्य प्रदानस्य कर्तव्यस्य च क्रमणः ।

क्षिप्रमक्रियमाणस्य कालः पिबति तद्रसं ॥ १४६ ॥

तदवश्यं समारब्धं महता प्रयत्नेन संपादनीयं ।

किंच । मञ्जो मोध इवाधीरः सर्वैर्गैः संवृत्तैरपि ।

चिरं न सहते स्थातुं परेभ्यो भेदशंकया ॥ १४७ ॥

यद्यसौ दृष्टदोषो ऽपि दोषान्निवर्त्य संधातव्यस्तदतीवानुचितं ।

यतः । सकृद्दुष्टं तु यो मित्रं पुनः संधातुमिच्छति ।

स मृत्युमेव गृह्णाति गर्भमश्वतरी यथा ॥ १४८ ॥

सिंहो ब्रूते । ज्ञायतां तावत्किमस्माकमसौ कर्तुं समर्थः । दमनक

आह । देव

अंगांगिभावमज्ञात्वा कथं सामर्थ्यनिर्णयः ।

पश्य टिट्ठिभमाचेण समुद्रो व्याकुलीकृतः ॥ १४९ ॥

सिंहः पृच्छति । कथमेतत् । दमनकः कथयति । दक्षिणसमुद्रतीरे

टिट्ठिभदंपती निवसतः । तच्च चासन्नप्रसवा टिट्ठिभी भर्तारमाह ।

नाथ प्रसवयोग्यस्थानं निभृतमनुसंधीयतां । टिट्ठिभो ऽवदत् ।

भार्ये नन्विदमेव स्थानं प्रसूतियोग्यं । सा ब्रूते । समुद्रवेलया

व्याप्यते स्थानमेतत् । टिट्ठिभो ऽवदत् । किमहं निर्बलः समुद्रेण

नियहीतव्यः । टिट्ठिभी विहस्याह । स्वामिंस्त्वया समुद्रेण च

महदंतरं । अथवा

पराभवं परिच्छेत्तुं योग्यायोग्यं च वेत्ति यः ।

अस्तीह यस्य विज्ञानं कृच्छ्रेणापि न सीदति ॥ १५० ॥

अपि च । अनुचितकार्यारंभः स्वजनविरोधो बलीयसा स्पर्धा ।

प्रमदाजनविश्वासो मृत्योर्द्वाराणि चत्वारि ॥ १५१ ॥

ततः कृच्छ्रेण स्वामिवचनात्सा तच्चैव प्रसूता । एतत्सर्वं श्रुत्वा

समुद्रेणापि तच्छक्तिज्ञानार्थं तदंडान्यपहतानि । ततश्चिट्ठिभी

शोकार्ता भर्तारमाह । नाथ कष्टमापतितं । तान्यंडानि मे

नष्टानि । टिट्ठिभो ऽवदत् । प्रिये मा भैषीः । इत्युक्त्वा पक्षिणां

मेलकं कृत्वा पक्षिस्वामिनो गरुडस्य समीपं गतः । तच्च गत्वा

सकलवृक्षांतं टिट्ठिभेन भगवतो गरुडस्य पुरतो निवेदितं । देव

समुद्रेणाहं स्वगृहावस्थितो विनापराधेनैव निगृहीतः । ततस्तच्च-
चनमाकर्ण्य गरुत्मता प्रभुर्भगवान्भारायणः सृष्टिस्थितिप्रलयहे-
तुर्विज्ञप्तः समुद्रमंडदानायादिदेश । ततो भगवदाज्ञां मौली
निधाय समुद्रेण तान्यंडानि टिट्टिभाय समर्पितानि । अतो ऽहं
ब्रवीमि । अंगांगिभावमज्ञात्वेत्यादि ।

राजाह । कथमसौ ज्ञातव्यो द्रोहबुद्धिरिति । दमनको ब्रूते ।
यदासौ सदर्पः शृंगायप्रहरणाभिमुखश्चकितमिवागच्छति तदा
ज्ञास्यति स्वामी । एवमुक्त्वा संजीवकसमीपं गतः । तच्च गतश्च मंदं
मंदमुपसर्पन्विस्मितमिवात्मानमदर्शयत् । संजीवकेन सादरमुक्तं ।
भद्र कुशलं ते । दमनको ब्रूते । अनुजीविनां कुतः कुशलं ।

यतः । संपत्तयः पराधीनाः सदा चित्तमनिर्वृतं ।

स्वजीविने ऽप्यविश्वासस्तेषां ये राजसेवकाः ॥ १५२ ॥

अन्यच्च । को ऽर्थेनप्राप्य न गर्वितो विषयिणः कस्यापदो ऽस्तं गताः
स्त्रीभिः कस्य न खंडितं भुवि मनः को वास्ति राज्ञां प्रियः ।

कः कालस्य भुजांतरं न च गतः को ऽर्थी गतो गौरवं

को वा दुर्जेनवागुरासु पतितः क्षेमेण यातः पुमान् ॥ १५३ ॥

संजीवकेनोक्तं । सखे ब्रूहि किमेतत् । दमनक आह । किं ब्रवीमि
मंदभाग्यः । पश्य ।

मज्जन्नपि पयोराशौ लब्ध्वा सर्पावलंबनं ।

न मुंचति न चादत्ते तथा मुग्धो ऽस्मि संप्रति ॥ १५४ ॥

यतः । एकच राजविश्वासो नश्यत्यन्यच्च बांधवः ।

किं करोमि क्व गच्छामि पतितो दुःखसागरे ॥ १५५ ॥

इत्युक्त्वा दीर्घं निःश्वास्योपविष्टः । संजीवको ब्रूते । मित्र तथापि
सुविस्तरं मनोगतमुच्यतां । दमनकः सुनिभृतमाह । यद्यपि
राजविश्वासो न कथनीयस्तथापि भवानस्मदीयप्रत्यवादागतः ।
मया परलोकार्थिनावश्यं तव हितमाख्येयं । शृणु । अयं स्वामी
तवोपरि विकृतबुद्धी रहस्युक्तवान् । संजीवकमेव हत्वा स्वपरिवारं
तर्पयामि । एतच्छ्रुत्वा संजीवकः परं विषादमगमत् । दमनकः

पुनराह । अलं विषादेन । प्राप्तकालकार्यमनुष्ठीयतां । संजीवकः
क्षणं विमृश्याह । सुष्ठु खल्विदमुच्यते । स्वगतं । किं वा दुर्जन-
चेष्टितं न वेत्येतद्व्यवहारान्निर्णेतुं न शक्यते ।

यतः । दुर्जनगम्या नार्यः प्रायेणापाचभृङ्गवति राजा ।
कृपणानुसारि च धनं देवो गिरिजलधिवर्षी च ॥ १५६ ॥
कश्चिदाश्रयसौंदर्याद्भक्ते शोभामसज्जनः ।

प्रमदालोचनन्यस्तं मलीमसमिवांजनं ॥ १५७ ॥

तच्च विचिंत्योक्तं । कष्टं किमिदमापतितं । यतः ।

आराध्यमानो नृपतिः प्रयत्नान्न तोषमायाति किमच चिचं ।

अयं त्वपूर्वप्रतिमाविशेषो यः सेव्यमानो रिपुतामुपैति ॥ १५८ ॥

तदयमशक्यार्थः प्रमेयः । यतः ।

निमित्तमुद्दिश्य हि यः प्रकुप्यति ध्रुवं स तस्यापगमे प्रसीदति ।

अकारणद्वेषि मनस्तु यस्य वै कथं जनस्तं परितोषयिष्यति ॥ १५९ ॥

किं मयापकृतं राज्ञः । अथवा निर्निमित्तापकारिणश्च भवंति
राजानः । दमनको ध्रूते । एवमेतत् । शृणु ।

विज्ञैः स्निग्धैरुपकृतमपि द्वेष्यतामेति कैश्चित्

साक्षादन्यैरुपकृतमपि प्रीतिमेवोपयाति ।

चिचं चिचं किमथ चरितं नैकभावाश्रयाणां

सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥ १६० ॥

अन्यच्च । कृतशतमसासु नष्टं सुभाषितशतं च नष्टमबुधेषु ।

वचनशतमवचनकरे बुद्धिशतमचेतने नष्टं ॥ १६१ ॥

किंच । चंदनतरुषु भुजंगा जलेषु कमलानि तच्च च याहाः ।

गुणघातिनश्च भोगे खला न च सुखान्यविघ्नानि ॥ १६२ ॥

अन्यच्च । मूलं भुजंगैः कुसुमानि भृंगैः

शाखाः प्लवंगैः शिखराणि भक्षैः ।

नास्त्येव तच्चंदनपादपस्य

यन्नाश्रितं दुष्टतरैश्च हिंसैः ॥ १६३ ॥

अयं तावत्स्वामी वाचि मधुरो विषहृदयो ज्ञातः । यतः ।

दूरादुच्छ्रितपाणिरार्द्रनयनः प्रोत्सारितार्धासनो
 गाढालिंगनतत्परः प्रियकथाप्रसङ्गेषु दक्षादरः ।
 अंतर्भूतविषो वह्निर्मधुमयश्चातीव मायापदुः
 को नामायमपूर्वनाटकविधिर्यः शिष्यतो दुर्जनैः ॥ १६४ ॥
 तथा हि । पोतो दुस्तरवारिराश्रितरणे दीपो ऽंधकारागमे
 निर्वाते व्यजनं मदांधकरिणां दर्पोपशान्त्यै शृणिः ।
 इत्थं तद्भुवि नास्ति यस्य विधिना नोपायचिन्ता कृता
 मन्ये दुर्जनचित्तवृत्तिहरणे धातापि भग्नोद्यमः ॥ १६५ ॥
 संजीवकः पुनर्निश्चस्य । कष्टं भो कथमहं शस्यभक्षकः सिंहेन
 निपातयितव्यः ।
 यतः । द्वयोरेव समं वित्तं द्वयोरेव समं बलं ।
 तयोर्विवादो मंतव्यो नोत्तमाधमयोः क्वचित् ॥ १६६ ॥
 पुनर्विचिन्त्य । केनायं राजा ममोपरि विकारितः । न जाने ।
 भेदमुपगताद्राज्ञः सदा भेतव्यं । यतः ।
 मंचिणा पृथिवीपालचित्तं विघटितं क्वचित् ।
 बलयं स्फटिकस्येव को हि संधातुमीश्वरः ॥ १६७ ॥
 अन्यच्च । वज्रं च राजतेजश्च द्वयमेवातिभीषणं ।
 एकमेकत्र पतति पतत्यन्यत्समंततः ॥ १६८ ॥
 ततः संयामे मृत्युरेव वरं । इदानीं तदाज्ञानवर्तनमयुक्तं । यतः ।
 मृतः प्राप्नोति वा स्वर्गं शत्रुं हत्वा सुखानि वा ।
 उभावपि हि शूराणां गुणावेतौ सुदुर्लभौ ॥ १६९ ॥
 युद्धकालश्चायं । यत्रायुद्धे ध्रुवं मृत्युर्युद्धे जीवितसंशयः ।
 तमेव कालं युद्धस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ १७० ॥
 यतः । अयुद्धे हि यदा पश्येन्न किंचिद्धितमात्मनः ।
 युध्यमानस्तदा प्राज्ञो म्रियते रिपुणा सह ॥ १७१ ॥
 जये च लभते लक्ष्मीं मृतेनापि सुरांगनां ।
 क्षणविध्वंसिनः कायाः का चिन्ता मरणे रणे ॥ १७२ ॥
 एतच्चिन्तयित्वा संजीवक आह । भो मित्र कथमसौ मां जिघां-

सुज्ञातथ्यः । दमनको ब्रूते । यदासौ स्तब्धकर्णः समुन्नतलांगूल
उन्नतचरणो विवृतास्यस्त्वां पश्यति तदा त्वमेव स्वविक्रमं
दर्शयिष्यसि ।

यतः । बलवानपि निस्तेजाः कस्य नाभिभवास्पदं ।

निःशंकं दीयते लोकैः पश्य भस्मचये पदं ॥ १७३ ॥

किंतु सर्वमेतत्सुगुप्तमनुष्ठातथ्यं नो चेन्न त्वं नाहमित्युक्त्वा दमनकः
करटकसमीपं गतः । करटकेनोक्तं । किं निष्पन्नं । दमनकेनोक्तं ।
निष्पन्नो ऽसावन्योन्यभेदः । करटको ब्रूते । को ऽच संदेहः । यतः ।
बंधुः को नाम दुष्टानां कुप्यते को न याचितः ।

को न नृप्यति वित्तेन कुकृत्ये को न पंडितः ॥ १७४ ॥

अन्यच्च । दुर्वृत्तः क्रियते धूर्तैः श्रीमानात्मविवृद्धये ।

किं नाम खलसंसर्गः कुरुते नाश्रयाशवत् ॥ १७५ ॥

ततो दमनकः पिंगलकसमीपं गत्वा देव समागतो ऽसौ पापाश-
यस्ततः सज्जीभूय स्थीयतामित्युक्त्वा पूर्वोक्ताकारं कारयामास ।
संजीवको ऽप्यागत्य तथाविधं विकृताकारं सिंहं दृष्ट्वा स्वानुरूपं
विक्रमं चकार । ततस्तयोर्युद्धे संजीवकः सिंहेन व्यापादितः । अथ
संजीवकं सेवकं पिंगलको व्यापाद्य विश्रान्तः सशोक इव तिष्ठति
ब्रूते च । किं मया दारुणं कर्म कृतं ।

यतः । परैः संभुज्यते राज्यं स्वयं पापस्य भाजनं ।

धर्मातिक्रमतो राजा सिंहो हस्तिबधादिव ॥ १७६ ॥

अपरं च । भूम्येकदेशस्य गुणान्वितस्य

भृत्यस्य वा बुद्धिमतः प्रणाशः ।

भृत्यप्रणाशो मरणं नृपाणां

नष्टापि भूमिः सुलभा न भृत्याः ॥ १७७ ॥

दमनको ब्रूते । स्वामिन्को ऽयं नूतनो न्यायो यदरातिं हत्वा
संतापः क्रियते ।

तथा चोक्तं । पिता वा यदिवा भ्राता पुत्रो वा यदिवा सुहृत् ।

प्राणच्छेदकरा राज्ञा हंतव्या भूतिमिच्छता ॥ १७८ ॥

अपि च । धर्मार्थकामतत्त्वज्ञो नैकांतकरुणो भवेत् ।
 न हि हस्तस्थमप्यन्नं क्षमावान्भक्षितुं क्षमः ॥ १७९ ॥
 किंच । क्षमा शची च मित्रे च यतीनामेव भूषणं ।
 अपराधिषु सत्त्वेषु नृपाणां सैव दूषणं ॥ १८० ॥
 अपरं च । राज्यलोभादहंकारादिच्छतः स्वामिनः पदं ।
 प्रायश्चित्तं तु तस्यैकं जीवोत्सर्गो न चापरं ॥ १८१ ॥
 अन्यच्च । राजा घृणी ब्राह्मणः सर्वभक्षः
 स्त्री चावशा दुष्प्रकृतिः सहायः ।
 प्रेथः प्रतीपो ऽधिकृतः प्रमादी
 त्याज्या इमे यश्च कृतं न वेत्ति ॥ १८२ ॥
 विशेषतश्च । सत्यानुता च परुषा प्रियवादिनी च
 हिंसा दयालुरपि चार्थपरा वदान्या ।
 नित्यव्यया प्रचुररत्नधनागमा च
 वारांगनेव नृपनीतिरनेकरूपा ॥ १८३ ॥
 इति दमनकेन संतोषितः पिंगलकः स्वां प्रकृतिमापन्नः सिंहासने
 समुपविष्टः । दमनकः प्रहृष्टमना विजयतां महाराजः शुभमस्तु
 सर्वजगतामित्युक्त्वा यथासुखमवस्थितः । विष्णुशर्मोवाच । सुहृद्भेदः
 श्रुतस्तावन्नवद्भिः । राजपुत्रा ऊचुः । भवत्प्रसादाच्छ्रुतः । सुखिनी
 भूता वयं । विष्णुशर्माब्रवीत् । अपरमपीदमस्तु ।
 सुहृद्भेदस्तावन्नवतु भवतां शत्रुनिलये
 खलः कालाकृष्टः प्रलयमुपसर्पत्वरहरहः ।
 जनो नित्यं भूयात्सकलसुखसंपत्तिवसतिः
 कथारंभे रम्ये सततमिह बालो ऽपि रमतां ॥ १८४ ॥

॥ इति हितोपदेशे सुहृद्भेदो नाम द्वितीयकथासंग्रहः समाप्तः ॥

॥ अथ वियहः ॥

पुनः कथारंभकाले राजपुत्रा ऊचुः । आर्य राजपुत्रा वयं तद्वियहं
श्रोतुं नः कुतूहलमस्ति । विष्णुशर्मणोक्तं । यदेव भवद्भ्यो रोचते
कथयामि । वियहः श्रूयतां यस्यायमाद्यः श्लोकः ।

हंसैः सह मयूराणां वियहे तुल्यविक्रमे ।

विष्णास्य वंचिता हंसाः काकैः स्थित्वारिमंदिरे ॥१॥

राजपुत्रा ऊचुः । कथमेतत् । विष्णुशर्मा कथयति । अस्ति कर्पूरद्वीपे
पद्मकेलिनामधेयं सरः । तत्र हिरण्यगर्भो नाम राजहंसः प्रतिव-
सति । स च सर्वैर्जलचरपक्षिभिर्मिलित्वा पक्षिराज्ये ऽभिषिक्तः ।
यतः । यदि न स्यान्नरपतिः सम्यङ्नेता ततः प्रजा ।

अकर्णधारा जलधौ विम्लवेतेह नौरिव ॥२॥

अपरं च । प्रजां संरक्षति नृपः सा वर्धयति पार्थिवं ।

वर्धनाद्रक्षणं श्रेयस्तदभावे सदप्यसत् ॥३॥

एकदासौ राजहंसः सुविस्तीर्णकमलपर्यंके सुखासीनः परिवार-
परिवृतस्तिष्ठति । ततः कुतश्चिद्देशादागत्य दीर्घमुखो नाम वकः
प्रणम्योपविष्टः । राजोवाच । दीर्घमुख देशान्तरादागतो ऽसि ।
वार्त्ता कथय । स ब्रूते । देव अस्ति महती वार्त्ता । तां वक्तुं सत्त्वं
रमागतो ऽहं । श्रूयतां । अस्ति जंबुद्वीपे विन्ध्यो नाम गिरिः ।
तत्र चिचवर्णो नाम मयूरः पक्षिराजो निवसति । तस्यानुचरैश्च-
रन्निः पक्षिभिरहं दग्धारण्यमध्ये चरन्वलोकिताः पृष्टश्च । कस्त्वं
कुतः समागतो ऽसि । तदा मयोक्तं । कर्पूरद्वीपस्य राजचक्रवर्तिनो
हिरण्यगर्भस्य राजहंसस्यानुचरो ऽहं । कौतुकाद्देशान्तरं द्रष्टुमागतो

ऽस्मि । एतच्छ्रुत्वा पक्षिभिरुक्तं । अनयोर्देशयोः को देशो भद्रतरो
राजा च । मयोक्तं । आः किमेवमुच्यते । महदंतरं । यतः
कर्पूरद्वीपः स्वर्ग एव राजहंसश्च द्वितीयः स्वर्गपतिः । अत्र
मरुस्थले पतिता यूयं किं कुरुष्व । अस्मद्देशे गम्यतां । ततो
ऽस्मद्वचनमाकर्ण्य सर्वे सकोपा बभूवुः । तथा चोक्तं ।

पयःपानं भुजंगानां केवलं विषवर्धनं ।

उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये ॥४॥

अन्यच्च । विद्वानेवोपदेष्टव्यो नाविद्वांस्तु कदाचन ।

वानरानुपदिश्याथ स्थानभ्रष्टा ययुः खगाः ॥५॥

राजोवाच । कथमेतत् । दीर्घमुखः कथयति । अस्ति नर्मदातीरे
विशालः शाल्मलीतरुः । तत्र निर्मितनीडक्रोडे पक्षिणो निवसन्ति
सुखेन । अथैकदा वर्षासु नीलपटलैरावृते नभस्तले धारासरैर्म-
हती वृष्टिर्बभूव । ततो वानरांश्च तरुतले ऽवस्थिताञ्शीताकुलान्क-
पमानानवलोक्य कृपया पक्षिभिरुक्तं । भो भो वानराः शृणुत ।
अस्माभिर्निर्मिता नीडाश्चंचुमाचादृतैस्तृणैः ।

हस्तपादादिसंयुक्ता यूयं किमिति सीदथ ॥६॥

तच्छ्रुत्वा वानैर्जातामर्षैरालोचितं । अहो निर्वातनीडगर्भावस्थिताः
सुखिनः पक्षिणो ऽस्मान्निन्दन्ति । भवतु तावद्वृष्टेरुपशमः । अनन्तरं
शान्ते पानीयवर्षे तैर्वानैर्वृक्षमारुह्य सर्वे नीडा भग्नास्तेषामंडानि
चाधः पातितानि । अतो ऽहं ब्रवीमि । विद्वानेवोपदेष्टव्य इत्यादि ।
राजोवाच । ततस्तेः किं कृतं । वक्त्रः कथयति । ततस्तेः पक्षिभिः
कोपादुक्तं । केनासौ राजहंसो राजा कृतः । ततो मयोपजातको-
पेनोक्तं । युष्मदीयमयूरः केन राजा कृतः । एतच्छ्रुत्वा ते सर्वे मां
हंतुमुद्यताः । ततो मयापि स्वविक्रमो दर्शितः । यतः ।

अन्यदा भूषणं पुंसां क्षमा लज्जेव योषितां ।

पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव ॥७॥

राजा विहस्याह । आत्मनश्च परेषां च यः समीक्ष्य बलाबलं ।

अंतरं नैव जानाति स तिरस्क्रियते ऽरिभिः ॥८॥

अन्यच्च । सुचिरं हि चरन्नित्यं क्षेपे शस्यमबुद्धिमान् ।

शीपिचर्मपरिच्छन्नो वाग्दोषान्नर्देभो हतः ॥९॥

वक्कः पृच्छति । कथमेतत् । राजा कथयति । अस्ति हस्तिनापुरे विलासो नाम रजकः । तस्य गर्देभो ऽतिबाहनादुर्वलो मुमूर्षुरि-
वाभवत् । ततस्तेन रजकेनासौ व्याघ्रचर्मणा प्रच्छाद्यारण्यसमीपे
शस्यक्षेपे नियुक्तः । ततो दूरात्तमवलोक्य व्याघ्रबुद्ध्या क्षेपपतयः
सत्वरं पलायन्ते । अथैकदा केनापि शस्यरक्षकेण धूषरकंबलकृत-
तनुबाणेन धनुःकाण्डं सज्जीकृत्यानतकायेनैकांते स्थितं । तं च
दूराद्दृष्ट्वा गर्देभः पुष्टांगो यथेष्टशस्यभक्षणजातबलो गर्देभीयमिति
मत्वोच्चैः शब्दं कुर्वाणस्तदभिमुखं धावितः शस्यरक्षकेण चित्कार-
शब्दानिश्चित्य गर्देभो ऽयमिति लीलयैव व्यापादितः । अतो ऽहं
ब्रवीमि । सुचिरं हि चरन्नित्यमित्यादि । दीर्घमुखो ब्रूते । ततः
पक्षिभिरुक्तं । अरे पाप दुष्ट वक्क । अस्माकं भूमौ चरन्नस्माकं
स्वामिनमधिक्षिपसि तच्च छतंभ्यमिदानीमित्युक्त्वा सर्वे मां
चंचुभिर्हत्वा सकोपा ऊचुः । पश्य रे मूर्ख स हंसस्तव राजा
सर्वथा मृदुः । तस्य राज्याधिकारो नास्ति यत एकांतमृदुः करत-
लस्यमप्यर्थे रक्षितुमक्षमः स कथं पृथिवीं शास्ति राज्यं वा तस्य
किं । किंतु त्वं च कूपमंडूकः । तेन तदाश्रयमुपदिशसि । शृणु ।
सेवितव्यो महावृक्षः फलच्छायासमन्वितः ।

यदि दैवात्फलं नास्ति छाया केन निवार्यते ॥१०॥

अन्यच्च । हीनसेवा न कर्तव्या कर्तव्यो महदाश्रयः ।

पयो ऽपि शैण्डिकीहस्ते बाहणीत्यभिधीयते ॥११॥

अन्यच्च । महानप्यल्पतां याति निर्गुणे गुणविस्तरः ।

आधाराधेयभावेन गजेंद्र इव दर्पणे ॥१२॥

विशेषतश्च । व्यपदेशे ऽपि सिद्धिः स्यादतिशक्ते नराधिपे ।

शशिनी व्यपदेशेन शशकाः सुखमासते ॥१३॥

मयोक्तं । कथमेतत् । पक्षिणः कथयन्ति । कदाचिदपि वर्षासु
वृष्टेरभावात्पृषातो गजयूयो यूथपतिमाह । नाथ को ऽभ्युपाजो

ऽस्माकं जीवनाय । नास्ति क्षुद्रजंतूनां निमज्जनस्थानं वयं च
निमज्जनस्थानाभावान्मृताहो इव । किं कुर्मः । न यामः । ततो
हस्तिराजो नातिदूरं गत्वा निर्मलं हृदं दर्शितवान् । ततो दिनेषु
गच्छत्सु तस्तीरावस्थितगजपादाहतिभिश्चूर्णिताः क्षुद्रशशकाः । अनं-
तरं शिलीमुखो नाम शशकश्चित्तयामास । अनेन गजयूथेन पिपा-
साकुलितेन प्रत्यहमचागत्यं । अतो विनश्यत्यस्मत्कुलं । ततो
विजयो नाम वृद्धशशको ऽवदत् । मा विषीदत मयाच प्रतीकारः
कर्तव्यः । ततो ऽसौ प्रतिज्ञाय चलितः । गच्छता च तेनालोचितं ।
कथं गजयूथसमीपे स्थित्वा वक्तव्यं ।

यतः । स्पृशन्नपि गजो हन्ति जिघ्रन्नपि भुजंगमः ।

पालयन्नपि भूपालः प्रहसन्नपि दुर्जनः ॥ १४ ॥

अतो ऽहं पर्वतशिखरमारुह्य यूथनाथं संवादयामि । तथानुष्ठिते
यूथनाथ उवाच । कस्त्वं कुतः समायातः । स ब्रूते । शशको ऽहं
भगवता चंद्रेण भवदंतिकं प्रेषितः । यूथपतिराह । कार्यमुच्यतां ।
विजयो ब्रूते ।

उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु दूतो वदति नान्यथा ।

सदैवावध्यभावेन यथार्थस्य हि वाचकः ॥ १५ ॥

तदहं तदाज्ञया ब्रवीमि । शृणु । यदेते चंद्रसरोरक्षकाः शशकास्त्वया
निःसारितास्तदनुचितं कृतं । ते शशकाश्चिरमस्माकं रक्षिताः । अत
एव मे शशांक इति प्रसिद्धिः । एवमुक्तवति दूते यूथपतिर्भयादि-
दमाह । प्रणिधेहि । इदमज्ञानतः कृतं पुनर्न कर्तव्यं । दूत उवाच ।
यद्येवं तदच सरसि कोपात्कंपमानं भगवंतं शशांकं प्रणम्य प्रसाद्य
गच्छ । ततो राक्षो यूथपतिं नीत्वा जले चंचलं चंद्रविंबं दर्शयित्वा
यूथपतिः प्रणामं कारितः । उक्तं च तेन । देव अज्ञानादनेनाप-
राधः कृतस्ततः क्षम्यतां नैवं वारांतरं विधास्यते । इत्युक्त्वा प्रस्था-
पितः । अतो ऽहं ब्रवीमि । व्यपदेशे ऽपि सिद्धिः स्यादिति । ततो
मयोक्तं । स एवास्मात्प्रभू राजहंसो महाप्रतापो ऽतिसमर्थः ।
चैलोक्यस्यापि प्रभुत्वं तच्च युज्यते किं पुना राज्यमिति । तदाहं तैः

पक्षिभिर्दुष्टं कथमस्मद्भूमौ चरसीत्यभिधाय राज्ञश्चिषवर्णस्य समीपं
नीतः । ततो राज्ञः पुरो मां प्रदर्श्य तैः प्रणम्योक्तं । देव अवधी-
यतामेष दुष्टो वक्तो यदस्मद्देशे चरन्नपि देवपादानधिष्ठिपति ।
राजाह । को ऽयं कुतः समायातः । त ऊचुः । हिरण्यगर्भनाम्नो
राजहंसस्यानुचरः कर्पूरद्वीपादागतः । अथाहं गृध्रेण मन्धिणा पृष्टः ।
कस्तत्र मुख्यो मन्चीति । मयोक्तं । सर्वशास्त्रार्थपारगः सर्वज्ञो नाम
चक्रवाकः । गृध्रो ब्रूते । युज्यते । स्वदेशजो ऽसौ । यतः ।

स्वदेशजं कुलाचारं विशुद्धमथवा शुचिं ।

मन्त्रज्ञमव्यसनिनं व्यभिचारविवर्जितं ॥ १६ ॥

अधीतव्यवहारार्थं मौलं ख्यातं विपश्चितं ।

अर्थस्योत्पादकं चैव विदध्यान्मन्धिणं नृपः ॥ १७ ॥

अत्रांतरे श्रुकेनोक्तं । देव कर्पूरद्वीपादयो लघुद्वीपा जंबुद्वीपांतर्गता
एव । तत्रापि देवपादानामेवाधिपत्यं । ततो राज्ञाप्युक्तं । एवमेव ।
यतः । राजा मत्तः शिशुश्चैव प्रमादी धनगर्वितः ।

अप्राप्यमभिवाञ्छन्ति किं पुनर्लभ्यते ऽपि यत् ॥ १८ ॥

ततो मयोक्तं । यदि वचनमात्रेणैवाधिपत्यं सिध्यति तदा जंबुद्वीपे
ऽप्यस्मत्प्रभोर्हिरण्यगर्भस्य स्वाम्यमस्ति । श्रुको ब्रूते । कथमत्र
निर्णयः । मयोक्तं । संयाम एव । राज्ञा विहस्योक्तं । स्वस्वा-
मिनं गत्वा सज्जीकुरु । तदा मयोक्तं । स्वदूतो ऽपि प्रस्थाप्यतां ।
राजोवाच । कः प्रयास्यति दौत्येन यत एवंभूतो दूतः कार्यः ।

भक्तो गुणी शुचिर्दक्षः प्रगल्भो ऽव्यसनी क्षमी ।

ब्राह्मणः परमर्मेज्ञो दूतः स्यात्प्रतिभानवान् ॥ १९ ॥

गृध्रो वदति । संत्येव दूता बहवः किंतु ब्राह्मण एव कर्तव्यः ।

यतः । प्रसादं कुरुते पत्युः संपत्तिं नाभिवाञ्छति ।

कालिमा कालकूटस्य नापेतीश्वरसंगमात् ॥ २० ॥

राजाह । ततः शुक एव व्रजतु । शुक त्वमेवानेन सह गत्वास्मद-
भिलषितं ब्रूहि । श्रुको ब्रूते । यथाज्ञापयति देवः । किंत्वयं दुर्जने
वक्तुदनेन सह न गच्छामि ।

तथा चोक्तं । खलः करोति दुर्वृत्तं नूनं फलति साधुषु ।

दशानमो हरेत्सीतां बन्धनं स्यान्महोदधेः ॥ २१ ॥

अपरं च । न स्यात्तथ्यं न गंतव्यं दुर्जनेन समं क्वचित् ।

काकसंगाद्धतो हंसस्तिष्ठन्गच्छंश्च वर्तकः ॥ २२ ॥

राजोवाच । कथमेतत् । शुकः कथयति । अस्त्युज्जयिनीवर्त्मप्रांतरे
स्रक्षतरुः । तत्र हंसकाकौ निवसतः । कदाचिन्नीष्मसमये परि-
श्रांतः कश्चित्पथिकस्तत्र तरुतले धनुःकांडं संनिधाय सुप्तः । तत्र
क्षणांतरे तन्मुखावृक्षच्छायापगता । ततः सूर्यतेजसा तन्मुखं व्याप्त-
मवलोक्य तवृक्षस्थितेन हंसेन कृपया पक्षौ प्रसार्य पुनस्तन्मुखे
छाया कृता । ततो निर्भरनिद्रासुखिना तेन मुखव्यादानं कृतं । अत्र
परसुखमसहिष्णुः स्वभावदौर्जन्येन स काकस्तस्य मुखे पुरीषोत्सर्गं
कृत्वा पलायितः । ततो यावदसौ पांशु उन्धायोर्ध्वं निरीक्ष्यते
तावत्तेनावलोकितो हंसः काडिन हतो व्यापादितः । वर्तककथामपि
कथयामि । एकदा भगवतो गरुडस्य यात्राप्रसंगेन सर्वे पक्षिणः
समुद्रतीरं गताः । ततः काकेन सह वर्तकश्चलितः । अत्र गोपा-
लस्य गच्छतो दधिभांडाद्वारं वारं तेन काकेन दधि खाद्यते । ततो
यावदसौ दधिभांडं भूमौ निधायोर्ध्वमवलोक्यते तावत्तेन काकवर्तकौ
दृष्टौ । ततस्तेन खेदितः काकः पलायितो वर्तकः स्वभावनिरप-
राधो मंदगतिस्तेन प्राप्तो व्यापादितः । अतो ऽहं ब्रवीमि । न
स्यात्तथ्यं न गंतव्यमित्यादि । ततो मयोक्तं । भ्रातः शुक किमेवं
ब्रवीषि । मां प्रति यथा श्रीमद्देवस्तथा भवानपि । शुकनोक्तं ।
अस्त्वेवं किंतु

दुर्जनैरुष्यमानानि संमत्तानि प्रियास्यपि ।

अकालकुसुमानीव भयं संजनयन्ति हि ॥ २३ ॥

दुर्जनत्वं च भवतो वाक्यादेव ज्ञातं यदनयोर्भूपालयोर्वियहे भवद्-
चक्षमेव निदानं ।

पश्य । प्रत्यक्षे ऽपि कृते दोषे मूर्खः शांत्वेन तुष्यति ।

रथकारो निजां भार्यां सजारां शिरसाकरोत् ॥ २४ ॥

राज्ञोक्तं । कथमेतत् । शुकः कथयति । अस्ति यौवनश्रीमनरे
मंदमतिर्नाम रथकारः । स च स्वभार्या बंधकीं जानाति जारेण
समं स्वचक्षुषा नैकस्थाने पश्यति । ततो ऽसौ रथकारो ऽहमन्यं
यामं गच्छामीत्युक्ता चलितः कियदूरं गत्वा पुनरागत्य पर्यंकतले
स्वगृहे निभृतं स्थितः । अथ रथकारो यामान्तरं गत इत्युपजा-
तविश्वासः स जारः संध्याकाल एवागतः । पश्चात्तेन समं
तस्मिन्पर्यंके श्रीडंती पर्यंकतलस्थितस्य भर्तुः किंचिदंगस्पर्शास्वा-
मिनं मायाविनमिति विज्ञाय विषसाभवत् । ततो जारेणोक्तं ।
किमिति त्वमद्य मया सह निर्भरं न रमसे । विस्मितेव प्रतिभासि
मे त्वं । तयोक्तं । अनभिज्ञो ऽसि । मम प्राणेश्वरो येन ममाकौ-
मारं सख्यं सो ऽद्य यामान्तरं गतः । तेन विना सकलजनपूर्णे
ऽपि यामे मां प्रत्यरण्यवद्भाति । किं भावि तच्च परस्थाने किं
खादितवान्कथं वा प्रसुप्त इत्यस्मद्बृदयं विदीर्यते । जारो ब्रूते । तव
किमेवं स्नेहभूमी रथकारः । बंधक्यवदत् । रे बर्बर किं वदसि । शृणु ।
परुषाण्यपि या प्रोक्ता दृष्टा या क्रोधचक्षुषा ।

सुप्रसन्नमुखी भर्तुः सा नारी धर्मभागिनी ॥ २५ ॥

अपरं च । नगरस्थो वनस्थो वा पापो वा यदिवा शुचिः ।

यासां स्त्रीणां प्रियो भर्ता तासां लोका महोदयाः ॥ २६ ॥

अन्यच्च । भर्ता हि परमं नार्या भूषणं भूषणैर्विना ।

एषा विरहिता तेन शोभनापि न शोभना ॥ २७ ॥

त्वं जारः पापमतिर्मनोलौल्यात्पुष्पतांबूलसदृशः कदाचित्सेष्यसे
कदाचिन्न सेष्यसे च । स च स्वामी मां विक्रेतुं देवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो
ऽपि दातुमीश्वरः । किं बहुना । तस्मिञ्जीवति जीवामि तन्मरणे
चानुमरणं करिष्यामीति प्रतिज्ञा वर्तते ।

यतः । तिस्रः कोट्यो ऽर्धकोटी च यानि लोमानि मानवे ।

तावत्कालं वसेत्स्वर्गे भर्तारं यानुगच्छति ॥ २८ ॥

अन्यच्च । ब्यालपाही यथा ब्यालं बलादुद्धरते विलात् ।

तद्वर्तारमादाय स्वर्गलोके महीयते ॥ २९ ॥

अपरं च । चित्तौ परिष्वज्य विचेतनं पतिं

प्रिया हि या मुंचति देहमात्मनः ।

कृत्वापि पापं शतसंख्यमप्यसौ

पतिं गृहीत्वा सुरलोकमाप्नुयात् ॥३०॥

एतत्सर्वं श्रुत्वा स रथकारो ऽवदत् । धन्यो ऽहं यस्येदृशी प्रियवा-
दिनी स्वामिवात्सला भार्येति मनसि निधाय तां स्वदां स्त्रीपुरुष-
सहितां मूर्ध्नि कृत्वा सानंदं ननर्त । अतो ऽहं ब्रवीमि । प्रत्यक्षे
ऽपि कृते दोष इत्यादि । ततो ऽहं तेन राज्ञा यथाव्यवहारं संपूज्य
प्रस्थापितः । श्रुको ऽपि मम पश्चादागच्छन्नास्ते । एतत्सर्वं परि-
ज्ञाय यथा कर्तव्यमनुसंधीयतां । चक्रवाको विहस्याह । देव वकेन
तावद्देशान्तरमपि गत्वा यथाशक्ति राजकार्यमनुष्ठितं । किंतु देव
स्वभाव एष मूर्खाणां ।

यतः । शतं दद्यान् विवदेदिति विज्ञस्य संमतं ।

विना हेतुमपि ब्रह्मेतन्मूर्खस्य लक्षणं ॥३१॥

राजाह । किमतीतोपालंभनेन । प्रस्तुतमनुसंधीयतां । चक्रवाको
ब्रूते । देव विजने ब्रवीमि ।

यतः । वर्णाकारप्रतिध्वानैर्नेत्रवक्त्रविकारतः ।

अप्यूहन्ति मनो धीरास्तस्माद्रहसि मंचयेत् ॥३२॥

राजा मंची च तत्र स्थितौ । अन्ये ऽन्यत्र गताः । चक्रवाको ब्रूते ।
देव अहमेवं जानामि । कस्याप्यस्मन्नियोगिनः प्रेरणया वकेनेद-
मनुष्ठितं ।

यतः । वैद्यानामातुरः श्रेयान्व्यसनी यो नियोगिनां ।

विदुषां जीवनं मूर्खः सवर्णो जीवनं सतां ॥३३॥

राजाब्रवीत् । भवतु । कारणमत्र पश्चान्निरूपणीयं संप्रति यत्कर्तव्यं
तन्निरूप्यतां । चक्रवाको ब्रूते । देव प्रणिधिस्तावत्प्रहीयतां ।
ततस्तदनुष्ठानं बलाबलं च जानीमः । तथा हि ।

भवेत्स्वपरराष्ट्राणां कार्याकार्यावलोकने ।

चारचक्षुर्महीभर्तुर्यस्य नास्त्यंध एव सः ॥३४॥

स च द्वितीयं विश्वासपात्रं गृहीत्वा यातु । तेनासौ स्वयं तत्राव-
स्थाय द्वितीयं तत्रत्यमंचकार्यं सुनिभृतं निश्चित्य निगद्य प्रस्थाप-
यति । तथा चोक्तं ।

तीर्थाश्रमसुरस्थाने शास्त्रविज्ञानहेतुना ।

तपस्विभ्यंजनोपेतैः स्वचरैः सह संवदेत् ॥३५॥

गूढचारश्च यो जले स्थले चरति ततो ऽसावेव वक्तुं नियुज्यतां ।
एतादृश एव कश्चिद्वक्तुं द्वितीयत्वेन प्रयातु तन्मृहलोकाश्च राजद्वारे
तिष्ठंतु । किंतु देव एतदपि सुगुप्तमनुष्ठातव्यं ।

यतः । षट्पुण्यं भिद्यते मंचस्तथा प्राप्तश्च वार्त्तया ।

इत्यात्मनाद्वितीयेन मंचः कार्यो महीभृता ॥३६॥

पश्य । मंचभेदे ऽपि ये दोषा भवंति पृथिवीपते ।

न शक्यास्ते समाधातुमिति नीतिविदां मतं ॥३७॥

राजा विमृश्योवाच । प्राप्तस्तावन्मयोत्तमः प्रणिधिः । मंची ब्रूते ।
तदा संयामविजयो ऽपि प्राप्तः । अचांतरे प्रतीहारः प्रविश्य
प्रणम्योवाच । देव जंबुद्वीपादागतो द्वारि शुकस्तिष्ठति । राजा
चक्रवाकमालोकोत्ते । चक्रवाकेणोक्तं । तावद्गत्वावासे तिष्ठतु पश्चा-
दानीय द्रष्टव्यः । प्रतीहारस्तमावासस्थानं नीत्वा गतः । राजाह ।
वियहस्तावत्समुपस्थितः । चक्रो ब्रूते । देव प्रागेव वियहो न
विधिः ।

यतः । स किं भृत्यः स किं मंची य आदावेव भूपतिं ।

युद्धोद्योगं स्वभूत्यागं निर्दिश्यविचारितं ॥३८॥

अपरं च । विजेतुं प्रयतेतारीक्ष युद्धेन कदाचन ।

अनित्यो विजयो यस्माद्दृश्यते युध्यमानयोः ॥३९॥

अन्यच्च । साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक् ।

साधितुं प्रयतेतारीक्ष युद्धेन कदाचन ॥४०॥

अपरं च । सर्व एव जनः शूरो ह्यनासादितवियहः ।

अहृष्टपरसामर्थ्यः सदर्पः को भवेन्न हि ॥४१॥

किंच । न तथोत्थाप्यते यावा प्राणिभिर्दारुणा यथा ।

अल्पोपायान्महासिद्धिरेतन्मन्त्रफलं महत् ॥४२॥
 किंतु विग्रहमुपस्थितं विलोक्य व्यवह्रियतां ।
 यतः । यथाकालकृतोद्योगात्कृषिः फलवती भवेत् ।
 तद्वन्नीतिरियं देव चिरात्फलति रक्षणात् ॥४३॥
 अपरं च । महतो दूरभीरुत्वमासन्ने शूरता गुणः ।
 विपत्तौ च महौल्लोके धीरतामनुगच्छति ॥४४॥
 अन्यच्च । प्रत्यूहः सर्वसिद्धीनामुत्पायः प्रथमः किल ।
 अतिशीतलमयंभः किं भिनत्ति न भूभृतः ॥४५॥
 विशेषतश्च महाबलो ऽसौ चित्रवर्णो राजा ।
 यतः । बलिना सह योद्धव्यमिति नास्ति निदर्शनं ।
 तद्युद्धं हस्तिना सार्धं नराणां मृत्युमावहेत् ॥४६॥
 अन्यच्च । स मूर्खः कालमप्राप्य यो ऽपकर्तारि वर्तते ।
 कलिर्बलवता सार्धं कीटपक्षोद्यमो यथा ॥४७॥
 किंच । कौर्मै संकोचमास्थाय प्रहारमपि मर्षयेत् ।
 प्राप्तकाले तु नीतिज्ञ उत्तिष्ठेत्क्रूरसर्पवत् ॥४८॥
 महत्यल्पे ऽप्युपायज्ञः सममेव भवेत्क्षमः ।
 समुन्मूलयितुं वृक्षांस्तृणानीव नदीरयः ॥४९॥
 अतस्तद्वृत्तो ऽप्याश्वास्य तावद्व्रियतां यावद्दुर्गः सज्जीक्रियते ।
 यतः । एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्धरः ।
 शतं शतसहस्राणि तस्माद्दुर्गे विशिष्यते ॥५०॥
 किंच । अदुर्गो विषयः कस्य नारेः परिभवास्पदं ।
 अदुर्गो ऽनाश्रयो राजा पोतय्युतमनुष्यवत् ॥५१॥
 दुर्गे कुर्यान्महासातमुच्चप्राकारसंयुतं ।
 सयन्त्रं सजलं शैलसरिन्मरुवनाश्रयं ॥५२॥
 विस्तीर्णतातिवैषम्यं रसधान्येधमसंयहः ।
 प्रवेशश्चापसारश्च सप्तेता दुर्गसंपदः ॥५३॥
 राजाह । दुर्गानुसंधाने को नियुज्यतां । चक्रो ब्रूते ।
 यो यत्र कुशलः कार्ये तं तत्र विनियोजयेत् ।

कर्मस्वदृष्टकर्मो यः शास्त्रज्ञो ऽपि विमुह्यति ॥५४॥

तदाहूयतां सारसः । तथानुष्ठिते सत्यागतं सारसमालोक्य राजो-
वाच । भो सारस त्वं सत्वरं दुर्गमनुसंधेहि । सारसः प्रणम्योवाच ।
देव दुर्गे तावदिदमेव चिरात्सुनिरूपितमास्ते महत्सरः । किंत्वयं
मध्यवर्तिषीषे द्रव्यसंयहः कार्यतां ।

यतः । धान्यानां संयहो राजन्नुत्तमः सर्वसंयहात् ।

निक्षिप्तं हि मुखे रत्नं न कुर्यात्प्राणधारणं ॥५५॥

किंच । ख्यातः सर्वरसानां हि लवणो रस उत्तमः ।

गृहीतं च विना तेन व्यञ्जनं गोमयायते ॥५६॥

राजाह । सत्वरं गत्वा सर्वमनुतिष्ठ । पुनः प्रविश्य प्रतीहारो ब्रूते ।
देव सिंहलद्वीपादागतो मेघवर्णो नाम वायसः सपरिवारो द्वारि
तिष्ठति । देवपादं द्रष्टुमिच्छति । राजाह । काकाः पुनः सर्वज्ञा
बहुद्रष्टारश्च । तद्वदति संयाह्य इत्यनुवर्तते । चक्रो ब्रूते । देव
अस्त्येवं किंतु काकः स्थलचरस्तेनास्मद्विपक्षे नियुक्तः कथं
संयाह्यः । तथा चीकं ।

आत्मपक्षं परित्यज्य परपक्षेषु यो रतः ।

स परैर्हन्यते मूढो नीलवर्णशृगालवत् ॥५७॥

राजोवाच । कथमेतत् । मंची कथयति । अस्त्यरण्ये कश्चिच्छृगालः
स्वेच्छया नगरोपांते भ्राम्यन्नीलीभांडे पतितः पश्चात्तत उन्थातुम-
समर्थः प्रातरात्मानं मृतवत्संदर्श्य स्थितः । अथ नीलीभांडस्वामिना
मृत इति ज्ञात्वा तस्मात्समुन्थाय दूरे नीत्वापसारितस्तस्मात्पला-
यितः । ततो ऽसौ वनं गत्वा स्वकीयमात्मानं नीलवर्णमवलोक्य
क्वचिंतयत् । अहमिदानीमुत्तमवर्णस्तदाहं स्वकीयोत्कर्षे किं न
साधयामि । इत्यालोच्य शृगालानाहूय तेनोक्तं । अहं भगवत्या
व्रणदेवतया स्वहस्तेनारण्यराज्ये सर्वौषधिरसेनाभिषिक्तः । तदद्या-
रभ्यारण्ये ऽस्मदाज्ञया व्यवहारः कार्यः । शृगालाश्च तं विशिष्ट-
वर्णमवलोक्य साष्टांगपातं प्रणम्योचुः । यथाज्ञापयसे देव इति ।
अनेनैव क्रमेण सर्वेष्वरण्यवासिष्वाधिपत्यं तस्य बभूव । ततस्तेन

स्वज्ञातिभिरावृतेनाधिक्यं साधितं । ततस्तेन व्याघ्रसिंहादीनुच्च-
मपरिजनान्प्राप्य सदसि शृगालानवलोक्य लज्जमानेनावज्ञया
स्वज्ञातयः सर्वे दूरीकृताः । ततो विषयाञ्छृगालानवलोक्य
केनचिद्वृक्षशृगालेनैतत्प्रतिज्ञातं । मा विषीदत यदनेनानभिज्ञेन
नीतिविदो मर्मज्ञा वयं स्वसमीपात्परिभूताः । तद्यथायं नश्यति
तथा विधेयं । यतो ऽमी व्याघ्रादयो वर्णमात्रविप्रलब्धाः शृगा-
लमज्ञात्वा राजानमिमं मन्यन्ते । तद्यथायं परिचितो भवति तथा
कुरुत । तच्च चैवमनुष्ठेयं । यतः सर्वे संध्यासमये संनिधाने महा-
रावमेकदैव करिष्यथ ततस्तं शब्दमाकर्ण्य जातिस्वभावात्तेनापि
शब्दः कर्तव्यः । ततस्तथानुष्ठिते सति तद्वृत्तं ।

यतः । यः स्वभावो हि यस्यास्ति स नित्यं दुरतिक्रमः ।

आ यदि क्रियते राजा तत्किं नास्मात्पुपानहं ॥ ५८ ॥

ततः शब्दादभिज्ञाय स व्याघ्रेण हतः । तथा चोक्तं ।

छिद्रं मर्मं च वीर्यं च सर्वं वेत्ति निजो रिपुः ।

दहत्यन्तर्गतश्चैव शुष्कं वृक्षमिवानलः ॥ ५९ ॥

अतो ऽहं ब्रवीमि । आत्मपक्षं परित्यज्येत्यादि ।

राजाह । यद्येवं तथापि दृश्यतां तावदयं दूरादागतः । तत्संपहे
विचारः कार्यः । चक्रो ब्रूते । देव प्रणिधिः प्रहितो दुर्गञ्च सज्जी-
कृतः । अतः शुको ऽप्यानीय प्रस्थाप्यतां । यतः ।

नन्दं जघान चाणक्यस्तीक्ष्णदूतप्रयोगतः ।

तदूरांतरितं दूतं पश्येच्चैरसमन्वितः ॥ ६० ॥

ततः सभां कृत्वाहूतः शुकः काकश्च । शुकः किञ्चिदुन्नतशिरा दत्ता-
सन उपविश्य ब्रूते । भो हिरण्यगर्भ महाराजाधिराजः श्रीमच्चि-
वर्णस्त्वां समाज्ञापयति । यदि जीवितेन श्रिया वा प्रयोजनमस्ति
तदा सत्वरमागत्यास्मच्चरणौ प्रणम न चेदवस्थातुं स्थानान्तरं चिंतय ।
राजा सकोपमाह । आः को ऽप्यस्माकं पुरतो नास्ति य एनं
गलहस्तयति । उत्थाय मेघवर्णो ब्रूते । देवाज्ञापय हन्मि दुष्टं शुकं ।
सर्वज्ञो राजानं काकं च शान्तयन्ब्रूते । शृणु तावत् ।

न सा सभा यच्च न संति वृद्धा वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मं ।
 धर्मः स नो यच्च न सत्यमस्ति सत्यं न तद्यच्छलमभ्युपैति ॥ ६१ ॥
 यतो धर्मश्चैषः । दूतो मेच्छो ऽप्यवध्यः स्याद्राजा दूतमुखो यतः ।
 उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु दूतो वदति नान्यथा ॥ ६२ ॥
 किञ्च । स्वापकर्षे परोत्कर्षे दूतोक्तेर्मन्यते तु कः ।
 सदैवावध्यभावेन दूतः सर्वे हि जल्पति ॥ ६३ ॥
 ततो राजा काकश्च स्वां प्रकृतिमापन्नौ शुक्रो ऽप्युत्थाय चलितः ।
 पश्चाच्चक्रवाकेणानीय प्रबोध्य कनकालंकारादिकं दत्त्वा संप्रेषितो
 ययौ । शुक्रो ऽपि विंध्याचलराजानं प्रणतवान् । राजोवाच । शुक्र
 का वार्त्ता कीदृशो ऽसौ देशः । शुक्रो ब्रूते । देव संक्षेपादियं वार्त्ता ।
 संप्रति युद्धोद्योगः क्रियतां देशश्चासौ कर्पूरद्वीपः स्वर्गैकदेशो राजा
 च द्वितीयः स्वर्गपतिः कथं वर्णयितुं शक्यते । ततः सर्वाञ्जिष्टा-
 नाहूय राजा मंचयितुमुपविष्ट आह च । संप्रति कर्तव्यवियहे यथा
 कर्तव्यमुपदेशं ब्रूत । वियहः पुनरवश्यं कर्तव्यः ।
 तथा चोक्तं । असंतुष्टा द्विजा नष्टाः संतुष्टा इव पार्थिवाः ।
 सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जाश्च कुलस्त्रियः ॥ ६४ ॥
 दूरदर्शी नाम गृध्रो ब्रूते । देव व्यसमितया वियहो न विधिः ।
 यतः । मिचामान्यसुहृद्वर्गा यदा स्युर्दृढभक्तयः ।
 शत्रूणां विपरीताश्च कर्तव्यो वियहस्तदा ॥ ६५ ॥
 अन्यच्च । भूमिर्मिचं हिरण्यं च वियहस्य फलं चयं ।
 यदैतन्निश्चितं भावि कर्तव्यो वियहस्तदा ॥ ६६ ॥
 राजाह । मङ्गलं तावदवलोकयतु मंची । तदैतेषामुपयोगो ज्ञायतां ।
 एवमाहूयतां मौहूर्तिकः । निर्णीय शुभलग्नं ददातु । मंची ब्रूते ।
 तथापि सहसा याचाकरणमनुचितं ।
 यतः । विशन्ति सहसा मूढा ये ऽविचार्य द्विषद्भलं ।
 खड्गधारापरिष्वंगं लभन्ते ते सुनिश्चितं ॥ ६७ ॥
 राजाह । मंचिन् ममोत्साहभंगं सर्वथा मा कृथाः । विजिगीषुर्यथा
 परभूमिमाक्रामति तथा कथय । गृध्रो ब्रूते । तत्कथयामि । किंतु

तदनुष्ठितमेव फलप्रदं ।

तथा चोक्तं । किं मन्त्रेणाननुष्ठानाच्छास्त्रवितृथिवीपतेः ।

न ह्यौषधपरिज्ञानाद्याधेः शान्तिः कचिन्नवेत् ॥ ६८ ॥

राजादेशश्चानतिक्रमणीयः । यथा श्रुतं तन्निवेदयामि । शृणु ।

नद्यद्रिवनदुर्गेषु यच्च यच्च भयं नृप ।

तच्च तच्च च सेनानीर्यायाश्चूहीकृतैर्वलैः ॥ ६९ ॥

बलाध्यक्षः पुरो यायात्प्रवीरपुरुषान्वितः ।

मध्ये कलत्रं स्वामी च कोषः फल्गु च यज्ञलं ॥ ७० ॥

पार्श्वयोर्भूयोरश्वा अश्वानां पार्श्वतो रथाः ।

रथानां पार्श्वयोर्नागा नागानां च पदातयः ॥ ७१ ॥

पश्चात्सेनापतिर्यायात्स्त्रिजानाश्चासयज्जनैः ।

मन्त्रिभिः सुभटैर्युक्तः प्रतिगृह्य बलं नृपः ॥ ७२ ॥

समेयाद्विषमं नागैर्जलाढ्यं समहीधरं ।

सममश्चैर्जलं नौभिः सर्वैश्च पदातिभिः ॥ ७३ ॥

हस्तिनां गमनं प्रोक्तं प्रशस्तं जलदागमे ।

तदन्यच्च तुरंगाणां पत्नीनां सर्वदैव हि ॥ ७४ ॥

शैलेषु दुर्गमार्गेषु विधेयं नृपरक्षणं ।

स्वयोद्यै रक्षितस्यापि शयनं योगिनिद्रया ॥ ७५ ॥

नाशयेत्कर्षयेच्छूचून्दुर्गकण्टकमर्दनैः ।

परदेशप्रवेशे च कुर्यादाटविकान्पुरः ॥ ७६ ॥

यच्च राजा तच्च कोषो विना कोषाच्च राजता ।

स्वभृत्येभ्यस्ततो दद्यात्को हि दातुर्न युध्यते ॥ ७७ ॥

यतः । न नरस्य नरो दासो दासस्त्वर्थस्य भूपते ।

गौरवं लाघवं वापि धनाधननिबन्धनं ॥ ७८ ॥

अभेदेन च युध्येत रक्षेच्चैव परस्परं ।

फल्गु सैन्यं च यत्किञ्चिन्मध्ये व्यूहस्य कारयेत् ॥ ७९ ॥

पदातीक्ष्य महीपालः पुरो ऽनीकस्य योजयेत् ।

उपरुध्धारिमासीत् राष्ट्रं चास्योपपीडयेत् ॥ ८० ॥

स्यंदनाच्चैः समे युध्येदनूपे नौद्विपैस्तथा ।
 वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्मायुधिः स्थले ॥ ८१ ॥
 दूषयेच्चास्य सततं यवसानोदकैर्धनं ।
 भिन्नाच्चैव तडागानि प्राकारान्परिखास्तथा ॥ ८२ ॥
 बलेषु प्रमुखो हस्ती न तथान्यो महीपतेः ।
 निजैरवयवैरेव मातंगो ऽष्टायुधः स्मृतः ॥ ८३ ॥
 बलमश्वश्च सैन्यानां प्राकारो जंगमो यतः ।
 तस्मादश्वाधिको राजा विजयी स्थलविग्रहे ॥ ८४ ॥
 तथा चोक्तं । युध्यमाना हयारूढा देवानामपि दुर्जयाः ।
 अपि दूरस्थितास्तेषां वैरिणो हस्तवर्तिनः ॥ ८५ ॥
 प्रथमं युद्धकारित्वं समस्तबलपालनं ।
 दिङ्मार्गाणां विशोधित्वं पत्तिकर्म प्रचक्ष्यते ॥ ८६ ॥
 स्वभावशूरमस्त्रज्ञमविरक्तं जितश्रमं ।
 प्रसिद्धक्षत्रियप्रायं बलं श्रेष्ठतमं विदुः ॥ ८७ ॥
 यथा प्रभुकृतान्मानान्बुध्यते भुवि मानवाः ।
 न तथा बहुभिर्देवैर्द्रविक्षैरपि भूपतेः ॥ ८८ ॥
 वरमल्पबलं सारं न कुर्यान्मुंडमंडलीं ।
 कुर्यादसारभंगो हि सारभंगमपि स्फुटं ॥ ८९ ॥
 अग्रसादो ऽनधिष्ठानं देयांशहरणं च यत् ।
 कालयापो ऽप्रतीकारस्तच्चैराग्यस्य कारणं ॥ ९० ॥
 अपीडयन्बलं शशूञ्जिगीषुरतिषेलयेत् ।
 सुखं साध्यं द्विषां सैन्यं दीर्घयानप्रपीडितं ॥ ९१ ॥
 दायादादपरो मञ्चो नास्ति भेदकरो द्विषां ।
 तस्मादुत्थापयेच्चाप्ताह्वायादं तस्य विद्विषः ॥ ९२ ॥
 संधाय युवराजेन यदिवा मुख्यमञ्चिणा ।
 अंतःप्रकोपनं कार्यमभियोक्तुः स्थिरात्मनः ॥ ९३ ॥
 क्रूरं मित्रं रक्षे चापि भगं दत्त्वा विघातयेत् ।
 अथवा गोप्यहाकृष्ट्या तत्सद्व्याश्रितबंधनात् ॥ ९४ ॥

स्वराज्यं वासयेद्राजा परदेशापवाहनात् ।

अथवा दानमानाभ्यां वासितं धनदं हि तत् ॥ ९५ ॥

राजाह । आः किं बहुनोदितेन ।

आत्मोदयः परग्लानिर्धयं नीतिरितीयती ।

तदूरीकृत्य कृतिभिर्वाचस्पत्यं प्रतीयते ॥ ९६ ॥

मंषिणा विहस्योच्यते । सर्वमेतद्विशेषतश्चोच्यते । किंतु ।

अन्यदुच्छृंखलं सत्त्वमन्यच्छास्त्रनियंचितं ।

सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः कुतः ॥ ९७ ॥

तत उच्यते राजा मौहूर्तिकावेदितलमे प्रस्थितः । अथ प्रहितप्र-
णिधिर्हिरण्यगर्भमागत्योवाच । देव समागतप्रायो राजा चिचवर्णः
संप्रति मलयपर्वताधित्यकायां समावासितकटको ऽनुवर्तते । दुर्ग-
शोधनं प्रतिक्षणमनुसंधातव्यं यतो ऽसौ गृध्रो महामंषी । किंच
केनचित्सह तस्य विश्वासकथाप्रसंगेनैव तदिंगितमवगतं मया
यदनेन को ऽप्यस्मद्गुर्गे प्रागेव नियुक्तः । चक्रो ब्रूते । देव काक
एवासी संभवति । राजाह । न कदाचिदेतत् । यद्येवं तदा कथं
तेन शुकस्याभिभवोद्योगः कृतः । अपरं च । शुकस्यागमनात्तस्य
वियहोत्साहः । स चिरादचास्ते । मंषी ब्रूते । तथाप्यागंतुः शंक-
नीयः । राजाह । आगंतुका हि कदाचिदुपकारका दृश्यन्ते । शृणु ।
परो ऽपि हितवान्बन्धुर्बन्धुरप्यहितः परः ।

अहितो देहजो व्याधिर्हितमारण्यमौषधं ॥ ९८ ॥

अपरं च । आसीद्बीरवरो नाम शूद्रकस्य महीभृतः ।

सेवकः स्वल्पकालेन स ददौ सुतमात्मनः ॥ ९९ ॥

चक्रः पृच्छति । कथमेतत् । राजा कथयति । अहं पुरा शूद्रकस्य
राज्ञः त्रीडासरसि कर्पूरकेलिनाम्नो राजहंसस्य पुत्र्या कर्पूरमंजरीया
सहानुरागवानभवं । तत्र बीरवरो नाम महाराजपुत्रः कुतश्चिदेशा-
दागत्य राजद्वारमुपगम्य प्रतीहारमुवाच । अहं तवैतनार्थी राज-
पुत्रः । राजदर्शनं कारय । ततस्तेनासी राजदर्शनं कारितो ब्रूते ।
देव यदि मया सेवकेन प्रयोजनमस्ति तदास्मद्वर्तनं क्रियतां । शूद्रक

उवाच । किं ते वर्तनं । वीरवरो ब्रूते । प्रत्यहं सुवर्णपंचशताभि
 देहि । राजाह । का ते सामयी । वीरवरो ब्रूते । द्वौ बाहू तृतीयश्च
 खड्गः । राजाह । नैतच्छक्यं । तच्छ्रुत्वा वीरवरश्चलितः । अथ
 मंचिभिरुक्तं । देव दिनचतुष्टयस्य वर्तनं दत्त्वा ज्ञायतामस्य स्वरूपं
 किमुपयुक्तो ऽयमेतावद्वर्तनं गृह्णात्यनुपयुक्तो वेति । ततो मंचिव-
 चनादाहूय वीरवराय तांबूलं दत्त्वा पंचशतानि सुवर्णानि दत्तानि
 तद्विनियोगश्च राज्ञा सुनिभृतं निरूपितः । तदर्थं वीरवरेण देवेभ्यो
 ब्राह्मणेभ्यो दत्तं स्थितस्यार्धं दुःखितेभ्यस्तदवशिष्टं भोज्यथ्ययविला-
 सथ्ययेन । एतत्सर्वं नित्यकृत्यं कृत्वा राजद्वारमहर्निशं खड्गपाणिः
 सेवते यदा च राजा स्वयं समादिशति तदा स्वगृहमपि याति ।
 अथैकदा कृष्णचतुर्दश्यां रात्रौ राजा स करुणं क्रंदनध्वनिं श्रुत्वा
 शूद्रक उवाच । कः को ऽच द्वारि । तेनोक्तं । देवाहं वीरवरः ।
 राजोवाच । क्रंदनानुसरणं क्रियतां । वीरवरो यथाज्ञापयति देव
 इत्युक्त्वा चलितः । राज्ञा च चिंतितं । न तदुचितं । अयमेकाकी
 राजपुत्रो मया सूचीभेद्ये तमसि प्रेरितः । तदनुगत्वा किमेतदिति
 निरूपयामि । ततो राजापि खड्गमादाय तदनुसरणक्रमेण नगरा-
 दहर्निर्जगाम । गत्वा च वीरवरेण सा रुदती रूपयौवनसंपन्ना
 सर्वालंकारभूषिता काचित्स्त्री दृष्टा पृष्टा च । का त्वं किमर्थं रोदिषि ।
 स्त्रियोक्तं । अहमेतस्य शूद्रकस्य राजलक्ष्मीश्चिरादेतस्य भुजच्छायायां
 महता सुखेन विश्रांतेदानीमन्यत्र गमिष्यामि । वीरवरो ब्रूते ।
 यत्रापायः संभवति तत्रोपायो ऽप्यस्ति । तत्कथं स्यात्पुनरिहावलंबनं
 भवत्याः । लक्ष्मीरुवाच । यदि त्वमात्मनः पुत्रं शक्तिधरं द्वाविंशस्र-
 क्षणोपेतं भगवत्याः सर्वमंगलाया उपहारीकरोषि तदाहं पुनरत्र
 सुचिरं निवसामीत्युक्त्वा दृश्याभवत् । ततो वीरवरेण स्वगृहं गत्वा
 निद्रायमाणा स्ववधूः प्रबोधिता पुत्रश्च । तौ निद्रां परित्यज्योत्था-
 योपविष्टौ । वीरवरस्तत्सर्वं लक्ष्मीवचनमुक्तवान् । तच्छ्रुत्वा सानंदः
 शक्तिधरो ब्रूते । धन्यो ऽहमेवंभूतः स्वामिराज्यरक्षार्थं यन्ममोपयोगः
 स्याद्यः । तत्को ऽधुना विलंबस्य हेतुः । एवंविधे कर्मणि देहस्य

त्रिनियोगः स्थाप्यः । यतः ।

धनानि जीवितं चैव परार्थे प्राज्ञ उत्सृजेत् ।

सन्निमित्ते वरं त्यागो विनाशे नियते सति ॥ १०० ॥

शक्तिधरमातोवाच । यद्येतन्न कर्तव्यं तत्केनाप्यन्येन कर्मणा मुख्यस्य महावर्तनस्य निष्कृत्यो भविष्यति । इत्यालोच्य सर्वे सर्वमंगलायाः स्थानं गताः । तत्र सर्वमंगलां संपूज्य वीरवरो ब्रूते । देवि प्रसीद विजयतां विजयतां शूद्रको महाराजो गृह्यतामुपहार इत्युक्त्वा पुत्रस्य शिरश्छेद । ततो वीरवरश्चित्तयामास । गृहीतराजवर्तनस्य निस्तारः कृतः । अधुना निष्पुत्रस्य जीवनेनालमित्यालोच्यात्मनः शिरश्छेदः कृतः । ततः स्त्रियापि स्वामिपुत्रशोकार्त्तया तदनुष्ठितं । तत्सर्वं दृष्ट्वा राजा साश्चर्यं चिंतयामास ।

जीवंति च क्षियन्ते च मन्विधाः क्षुद्रजंतवः ।

अनेन सदृशो लोके न भूतो न भविष्यति ॥ १०१ ॥

तदितेन परित्यक्तेन मम राज्येनाप्यप्रयोजनं । ततः शूद्रकेणापि स्वशिरश्छेत्तुं स्वङ्गः समुत्थापितः । अथ भगवत्या सर्वमंगलया राजा हस्ते धृत उक्तञ्च । पुत्र प्रसन्नास्मि ते । एतावता साहसेनालं । जीवनांते ऽपि तव राज्यभङ्गो नास्ति । राज्ञा च साष्टाङ्गपातं प्रणम्योवाच । देवि किं मे राज्येन जीवितेन वा किं प्रयोजनं । यद्यहमनुकंपनीयस्तदा ममायुःशेषेणायं सदारपुत्रो वीरवरो जीवत्वन्यथाहं यथाप्राप्तिं गतिं गच्छामि । भगवत्युवाच । पुत्र अनेन ते सत्योत्कर्षेण भृत्यवात्सल्येन च तव तुष्टास्मि । गच्छ । विजयी भव । अयमपि सपरिवारो राजपुत्रो जीवत्वित्युक्त्वा दैव्यदृश्याभवत् । ततो वीरवरः सपुत्रदारो गृहं गतः । राजापि तैरलक्षितः सत्वरमतःपुरं प्रविष्टः । अथ प्रभाते वीरवरो द्वारस्थः पुनर्भूपालेन पृष्टः सन्नाह । देव सा रुदती मामवलोक्यादृश्याभवत् । न काप्यन्या वार्त्ता विद्यते । तद्वचनमाकर्ण्य राजाचिंतयत् । कथमयं स्थाप्यो महासत्त्वः । यतः ।

प्रियं ब्रूयादकृपणः शूरः स्यादविकात्यनः ।

दाता नापाचवर्षी च प्रगल्भः स्यादनिष्टुरः ॥ १०२ ॥

एतन्महापुरुषलक्षणमेतस्मिन्सर्वमस्ति । ततः स राजा प्रातः
शिष्टसभां कृत्वा सर्ववृत्तांतं प्रस्तुत्य प्रसादात्तस्मै कर्णाटराज्यं ददौ ।
तत्किमागंतुको जातिमात्राद्दुष्टः । तत्राप्युत्तमाधममध्यमाः संति ।
चक्रवाको ब्रूते ।

यो ऽकार्यं कार्यवच्छास्ति स किं मंची नृपेच्छया ।

वरं स्वामिमनोदुःखं तन्नाशो न त्वकार्यतः ॥ १०३ ॥

वैद्यो गुरुश्च मंची च यस्य राज्ञः प्रियः सदा ।

शरीरधर्मकोषेभ्यः क्षिप्रं स परिहीयते ॥ १०४ ॥

शृणु देव । पुण्याल्लब्धं यदेकेन तन्ममापि भविष्यति ।

हत्वा भिक्षुं महालोभान्निधर्थी नापितो हतः ॥ १०५ ॥

राजा पृच्छति । कथमेतत् । मंची कथयति । अस्त्ययोध्यायां चूडा-
मणिर्नाम क्षत्रियः । तेन धनार्थिना महता क्लेशेन भगवांश्चंद्रार्ध-
चूडामणिश्चिरमाराधितः । ततः क्षीणपापो ऽसौ स्वप्ने दर्शनं दत्त्वा
भगवदादेशाद्यक्षेश्वरेणादिष्टः । यत्त्वमद्य प्रातः क्षौरं कृत्वा लगुडं
हस्ते कृत्वा गृहे निभृतं स्थास्यसि ततो ऽस्मिन्नेवांगने समागतं
भिक्षुं पश्यसि । तं निर्देयं लगुडप्रहारेण हनिष्यसि । ततः सुवर्ण-
कलशो भविष्यति तेन त्वया यावज्जीवं सुखिना भवितव्यं । तत-
स्तथानुष्ठिते तद्वृत्तं । तत्र क्षौरकरणायानीतेन नापितेनालीक्य
चिंतितं । अये निधिप्राप्तेरयमुपायः । अहमप्येवं किं न करोमि ।
ततः प्रभृति नापितः प्रत्यहं तथाविधो लगुडहस्तः सुनिभृतं भिक्षो-
रागमनं प्रतीक्षते । एकदा तेन प्राप्नो भिक्षुर्लगुडेन व्यापादितः ।
तस्मादपराधात्सो ऽपि नापितो राजपुरुषैर्यापादितः । अती ऽहं
ब्रवीमि । पुण्याल्लब्धं यदेकेनेत्यादि । राजाह ।

पुरावृत्तकथोद्गारैः कथं निशीयते परः ।

स्यान्निष्कारणबंधुर्वा किंवा विश्वासघातकः ॥ १०६ ॥

यातु । प्रस्तुतमनुसंधीयतां । मलयाधित्यकायां चेच्चित्रवर्णैस्तदधुना
किं विधेयं । मंची वदति । देव आगतप्रणिधिमुखान्मया श्रुतं

तन्महामन्त्रिणी गृध्रस्योपदेशे यच्चिचवर्णेनानादरः कृतः । ततो
ऽसौ मूढो जेतुं शक्यः । तथा चोक्तं ।

लुब्धः क्रूरो ऽलसो ऽसत्यः प्रमादी भीरुरस्थिरः ।

मूढो योधावमन्ता च सुखच्छेद्यो रिपुः स्मृतः ॥ १०७ ॥

ततो ऽसौ यावदस्मद्गुर्गद्वाररोधं न करोति तावन्नद्यद्रिवनवर्त्मसु
तद्वलानि हंतुं सारसादयः सेनापतयो नियुज्यन्तां । तथा चोक्तं ।

दीर्घवर्त्मपरिश्रान्तं नद्यद्रिवनसंकुलं ।

घोराग्निभयसंचस्तं क्षुत्पिपासार्दितं तथा ॥ १०८ ॥

प्रमत्तं भोजनव्ययं व्याधिदुर्भिक्षपीडितं ।

असंस्थितमभूयिष्ठं वृष्टिवातसमाकुलं ॥ १०९ ॥

पंकपांशुजलाच्छब्दं सुष्यस्तं दस्युविदुतं ।

एवंभूतं महीपालः परसैन्यं विघातयेत् ॥ ११० ॥

अन्यच्च । अवस्कन्दभयाद्राजा प्रजागरकृतश्रमं ।

दिवासुप्तं समाहन्यान्निद्राव्याकुलसैनिकं ॥ १११ ॥

अतस्तस्य प्रमादिनो बलं गत्वा यथावकाशं दिवानिशं भ्रान्त-
स्मत्सेनापतयः । तथानुष्ठिते चिचवर्णस्य सैनिकाः सेनापतयश्च
बहवो निहताः । ततश्चिचवर्णो विषस्यः स्वमन्त्रिणं दूरदर्शिममाह ।

तात किमित्यस्मदुपेक्षा क्रियते । किं क्वाप्यविनयो ममास्ति ।

तथा चोक्तं । न राज्यं प्राप्तमित्येवं वर्तितव्यमसांप्रतं ।

श्रियं ह्यविनयो हन्ति जरा रूपमिवोत्तमं ॥ ११२ ॥

अपि च । दक्षः श्रियमधिगच्छति पथ्याशी कल्यतां सुखमरोगी ।

उद्युक्तो विद्यान्तं धर्मार्थयशांसि च विनीतः ॥ ११३ ॥

गृध्रो ऽवदत् । देव शृणु । अविद्वानपि भूपालो विद्यावृद्धोपसेवया ।

परां श्रियमवाप्नोति जलासन्नतरुयथा ॥ ११४ ॥

अन्यच्च । पानं स्त्री मृगया द्यूतमर्थदूषणमेव च ।

वाग्दंडयोश्च पारुष्यं व्यसन्नानि महीभुजां ॥ ११५ ॥

किंच । न साहसैकान्तरसानुवर्तिना न चाप्युपायोपहतांतरात्मना ।

विभूतयः शक्यमवाप्नुमूर्जिता नये च शौर्यं च वसन्ति संपदः ॥ ११६ ॥

त्वया स्वबलोत्साहमवलोक्य साहसैकवासिना मयोपन्यस्तेष्वपि
मंचेष्वनवधानं वाक्पारुष्यं च कृतं । अतो दुर्नीतिः फलमिदम-
नुभूयते । तथा चीकृतं ।

दुर्मेचिणं कमपयांति न नीतिदोषाः

संतापयन्ति कमपथ्यभुजं न रोगाः ।

कं श्रीर्न दर्पयति कं न निहन्ति मृत्युः

कं स्त्रीकृता न विषया परितापयन्ति ॥ ११७ ॥

अपरं च । मुदं विषादः शरदं हिमागमः

तमो विवस्वान्सुकृतं कृतघ्नता ।

प्रियोपपत्तिः शुचमापदं नयः

श्रियः समृद्धा अपि हन्ति दुर्नयः ॥ ११८ ॥

ततो मयायालोचितं । प्रज्ञाहीनो ऽयं राजा । नी चेत्कथं नीति-
शास्त्रकथाकौमुदी वागुल्काभिस्तिमिरयति । यतः ।

यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किं ।

लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति ॥ ११९ ॥

इत्यालोच्य तूष्णीं स्थितः । अथ राजा बद्धांजलिराह । तात
अस्त्ययं ममापराधः । इदानीं यथावशिष्टबलसहितः प्रत्यावृत्य
विंध्याचलं गच्छामि तथोपदिश । गृध्रः स्वगतं चिंतयति । क्रिय-
तामच प्रतीकारः । यतः ।

देवतासु गुरौ गोषु राजसु ब्राह्मणेषु च ।

नियन्तव्यः सदा कोपो बालवृद्धातुरेषु च ॥ १२० ॥

मंची प्रहस्य ब्रूते । देव मा भैषीः । समान्धसिहि । शृणु देव ।

मंचिणां भिन्नसंधाने भिषजां सांनिपातके ।

कर्मणि प्रेक्ष्यते प्रज्ञा सुस्थे को वा न पंडितः ॥ १२१ ॥

अपरं च । आरभन्ते ऽल्पमेवाज्ञाः कामं व्यया भवन्ति च ।

महारंभाः कृतधियस्तिष्ठन्ति च निराकुलाः ॥ १२२ ॥

तदच भवत्प्रतापादेव दुर्गे भङ्गा कीर्तिप्रतापसहितं त्वामचिरेण
कालेन विंध्याचलं नेष्यामि । राजाह । कथमधुना स्वल्पबलेन

तत्संपद्यते । गृध्रो वदति । देव सर्वं भविष्यति । यतो विजिगी-
षीरदीर्घसूचता विजयसिद्धेरवश्यंभावि लक्ष्मणं तत्सहसैव दुर्गा-
वरोधः क्रियतां ॥

प्रहितप्रणिधिना वकेनागत्य हिरण्यगर्भस्य तत्कथितं । देव
स्वल्पबल एवायं राजा चिचवर्णो गृध्रस्य मंचीपस्तंभेन दुर्गावरोधं
करिष्यति । राजाह । सर्वज्ञ किमधुना विधेयं । चक्रो ब्रूते ।
स्वबले सारासारविचारः क्रियतां । तज्ज्ञात्वा सुवर्णवस्त्रादिकं
यथार्हं प्रसादप्रदानं क्रियतां । यतः ।

यः काकिनीमथपथप्रपन्नां समुद्धरेन्निष्कसहस्रतुल्यां ।

कालेषु कीटिष्वपि मुक्तहस्तस्तं राजसिंहं न जहाति लक्ष्मीः ॥१२३॥

अन्यच्च । ऋतौ विवाहे व्यसने रिपुक्षये यशस्करे कर्मणि मित्रसंगहे ।

प्रियासु नारीषु नरेषु बांधवेष्वतिथ्यो नास्ति नराधिपाटसु ॥१२४॥

यतः । मूर्खः स्वल्पव्ययचासात्सर्वनाशं करोति हि ।

कः सुधीः संत्यजेद्भांडं शुल्कस्यैवातिसाध्वसात् ॥१२५॥

राजाह । कथमिह समये ऽतिथ्यो युज्यते । उक्तं च । आपदर्शं

धनं रक्षेदिति । मंची ब्रूते । श्रीमतः कथमापदः । राजाह । कदा-

चिञ्चलते लक्ष्मीः । मंची ब्रूते । संचितार्थो विनश्यति तद्देव कार्यशुभं

विमुच्य दानमानाभ्यां स्वभटाः पुरस्कृत्यतां । तथा चोक्तं ।

परस्परज्ञाः संहृष्टास्त्यक्तुं प्राणान्सुनिश्चिताः ।

कुलीनाः पूजिताः सम्यग्विव्रजयन्ते द्विषद्बलं ॥१२६॥

अपरं च । सुभटाः शीलसंपन्नाः संहताः कृतनिश्चयाः ।

अपि पंचशतं शूरा निघ्नन्ति रिपुवाहिनीं ॥१२७॥

किंच । शिष्टैरप्यविशेषज्ञ उयश्च कृतनाशकः ।

त्यज्यते किं पुनर्नान्यैर्यथाप्यात्मभरिर्नरः ॥१२८॥

यतः । सत्यं शौर्यं दया त्यागो नृपस्यैते महागुणाः ।

एभिर्मुक्तो महीपालः प्राप्नोति खलु वाच्यतां ॥१२९॥

ईदृशि प्रस्तावे ऽमात्यास्तावदेव पुरस्कृतव्याः । तथा चोक्तं ।

यो येन प्रतिबद्धः स्यात्सह तेनोदयी व्ययी ।

स विश्वस्ती नियोक्तव्यः प्राणेषु च धनेषु च ॥ १३० ॥

यतः । धूर्तः स्त्री वा शिशुर्यस्य मन्त्रिणः स्युर्महीपतेः ।

अनीतिपवनक्षिप्तः कार्याब्धौ स निमज्जति ॥ १३१ ॥

शृणु देव । हर्षक्रोधौ समौ यस्य शास्त्रार्थे प्रत्ययस्तथा ।

नित्यं भृत्यान्पेक्षा च तस्य स्याद्धनदा धरा ॥ १३२ ॥

येषां राज्ञा सह स्यातामुच्चयापचयौ ध्रुवं ।

अमात्या इति तावजा नावमन्येत्कदाचन ॥ १३३ ॥

यतः । महीभुजो मदांधस्य संकीर्णस्येव दंतिनः ।

स्खलतो हि करालंबः सहस्रचिवचेष्टितं ॥ १३४ ॥

अथागत्य प्रणम्य मेघवर्णो ब्रूते । देव हृष्टिप्रसादं कुरु । इदानीं

विपक्षो दुर्गद्वारि वर्तते तद्देवपादादेशाद्बहिर्निःसृत्य स्वविक्रमं

दर्शयामि । तेन देवपादानामानृत्यमुपगच्छामि । चक्रो ब्रूते ।

मैवं । यदि वहिर्निःसृत्य योद्धव्यं तदा दुर्गाश्रयणमेव निष्प्रयोजनं ।

अपरं च । विषमो हि यथा नक्रः सलिलान्निर्गतो ऽवशः ।

वनाद्भिर्निर्गतः शूरः सिंहो ऽपि स्याच्छृगालवत् ॥ १३५ ॥

देव स्वयं गत्वा दृश्यतां युद्धं । यतः ।

पुरस्कृत्य बलं राजा योधयेदवलोकयन् ।

स्वामिनाधिष्ठितः श्वापि किं न सिंहायते ध्रुवं ॥ १३६ ॥

अथ ते सर्वे दुर्गद्वारं गत्वा महाहवं कृतवन्तः । अपरेद्युश्चिचवर्णो

राजा गृध्रमुवाच । तात स्वप्रतिज्ञातमधुना निर्वाहय । गृध्रो ब्रूते ।

देव शृणु तावत् ।

अकालसहमत्यल्पं मूर्खव्यसनिनायकं ।

अगुप्तं भीरुयोधं च दुर्गव्यसनमुच्यते ॥ १३७ ॥

तत्तावदच नास्ति । उपजापश्चिरारोधो ऽवस्कंदस्तीव्रपौरुषं ।

दुर्गस्य लंघनोपायाश्चत्वारः कथिता इमे ॥ १३८ ॥

अच यथाशक्ति क्रियते यत्नः । कर्णे कथयति । एवमेव । ततो

ऽनुदित एव भास्करे चतुर्ध्वपि दुर्गद्वारेषु वृक्षे युद्धे दुर्गाभ्यन्तर-

गृहेष्वेकदा काकैरग्निर्निक्षिप्तः । ततो गृहीतं गृहीतं दुर्गमिति

कोलाहलं श्रुत्वा सर्वतः प्रदीप्ताग्निमवलोक्य राजहंससैनिका
दुर्गवासिनश्च सत्वरं हृदं प्रविष्टाः ।

यतः । सुमंचितं सुविक्त्रांतं सुयुद्धं सुपलायितं ।

कार्यकाले यथाशक्ति कुर्यान्न तु विचारयेत् ॥ १३९ ॥

राजहंसः स्वभावान्मंदगतिः सारसद्वितीयश्च चिचवर्णस्य सेनाप-
तिना कुङ्कुटेनागत्य वेष्टितः । हिरण्यगर्भः सारसमाह । सारस
सेनापते ममानुरोधादात्मानं कथं व्यापादयिष्यसि । त्वमधुना गंतुं
शक्तः । तत्कृत्वा जलं प्रविश । आत्मानं परिरक्ष । अस्मात्पुत्रं
चूडामणिनामानं सर्वज्ञसंमत्या राजानं करिष्यसि । सारसी ब्रूते ।
देव न वक्तव्यमेवं दुःसहं वचः । यावच्चंद्राकौ दिवि तिष्ठतस्ता-
वद्विजयतां देवः । अहं देव दुर्गाधिकारी ।

मन्मांसासृग्विलिप्तेन द्वारवर्त्मना प्रविशतु शत्रुः ।

अपरं च । दाता क्षमी गुण्याही स्वामी दुःखेन लभ्यते ।

राजाह । सत्यमेवैतत् । किंतु ।

शुचिर्दक्षो ऽनुरक्तश्च जाने भृत्यो ऽपि दुर्लभः ॥ १४० ॥

सारसी ब्रूते । शृणु देव । यदि समरमपास्य नास्ति मृत्यो-
र्भयमिति युक्तमितो ऽन्यतः प्रयातुं ।

अथ मरणमवश्यमेव जंतोः

किमिति मुधा मलिनं यशः क्रियेत ॥ १४१ ॥

अन्यच्च । भवे ऽस्मिन्पवनोद्भ्रांतवीचिविभ्रमभंगुरे ।

जायते पुण्ययोगेन परार्थे जीवितव्ययः ॥ १४२ ॥

स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गे कोपो बलं सुहृत् ।

राज्यांगानि प्रकृतयः पौराणां श्रेण्यो ऽपि च ॥ १४३ ॥

देव त्वं च स्वामी सर्वथा रक्षणीयः । यतः ।

प्रकृतिः स्वामिनं त्यक्त्वा समृद्धापि न जीवति ।

अपि धन्वंतरिर्वैद्यः किं करोति गतायुषि ॥ १४४ ॥

अपरं च । नरेशे जीवलीको ऽयं निमीलति निमीलति ।

उदेत्युदीयमाने च रवाविव सरोरुहं ॥ १४५ ॥

अथ कुक्कुटेनागत्य राजहंसस्य शरीरे खरतरनखाघातः कृतः ।
 सत्वरमुपसृत्य सारसेन स्वदेहांतरितो राजा जले क्षिप्तः । अथ
 कुक्कुटेर्नखप्रहारजर्जरीकृतेन सारसेन कुक्कुटसेना बहुशो हताः ।
 पञ्चात्सारसो ऽपि चंचुप्रहारेण विभिद्य व्यापादितः । अथ चित्र-
 वर्णो दुर्गे प्रविश्य दुर्गावस्थितं द्रव्यं ग्राहयित्वा वंदिभिर्जयशब्दैरा-
 नंदितः स्वस्कंधावारं जगाम । अथ राजपुत्रैरुक्तं । तस्मिन्नाजबले
 स पुण्यवान्सारस एव येन स्वदेहत्यागेन स्वामी रक्षितः ।
 उक्तं चैतत् । जनयन्ति सुतान्गावः सर्वा एव गवाकृतीन् ।
 विषाणोल्लिखितस्कंधं काचिदेव गवां पतिं ॥ १४६ ॥
 विष्णुशर्मोवाच । स तावद्विद्याधरीपरिजनः स्वर्गसुखमनुभवतु
 महासत्त्वः ।
 तथा चोक्तं । आहवेषु च ये शूराः स्वाम्यर्थे त्यक्तजीविताः ।
 भर्तृभक्ताः कृतज्ञाश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १४७ ॥
 यच्च तच्च हतः शूरः शत्रुभिः परिवेष्टितः ।
 अक्षयास्त्रैर्भते लोकान्यदि क्लिप्यं न गच्छति ॥ १४८ ॥
 अपरमप्येवमस्तु ।
 वियहः करितुरंगपत्तिभिर्नो कदापि भवतां महीभुजां ।
 नीतिमंचपवनैः समाहताः संश्रयंतु गिरिगह्वरं द्विषः ॥ १४९ ॥

॥ इति हितोपदेशे वियहो नाम तृतीयकथासंग्रहः समाप्तः ॥

॥ अथ संधिः ॥

पुनः कथारंभकाले राजपुत्रैरुक्तं । आर्यं विग्रहः श्रुतो ऽस्माभिः ।
संधिरधुनाभिधीयतां । विष्णुशर्मणोक्तं । श्रूयतां । संधिमपि
कथयामि यस्यायमाद्यः स्त्रीकः ।

वृत्ते महति संध्यामे राज्ञोर्निहतसेनयोः ।

स्थेयाभ्यां गृध्रचक्राभ्यां वाचा संधिः कृतः क्षणात् ॥ १ ॥

राजपुत्रा ऊचुः । कथमेतत् । विष्णुशर्मा कथयति । ततस्तेन
राजहंसेनोक्तं । केनास्मद्गुर्गे निक्षिप्नो ऽग्निः किं पारक्ष्येण किंवा-
स्मद्गुर्गवासिना केनापि विपक्षप्रयुक्तेन । चक्रो ब्रूते । देव भवतो
निष्कारणबंधुरसौ मेघवर्णः सपरिवारी न दृश्यते तन्मन्ये तस्यैव
विचेष्टितमिदं । राजा क्षणं विचिंत्याह । अस्ति तावदेव । मम
दुर्दैवमेतत् । तथा चोक्तं ।

अपराधः स दैवस्य न पुनर्मंचिणामयं ।

कार्यं सुचरितं क्वापि दैवयोगाद्विनश्यति ॥ २ ॥

मंची ब्रूते । उक्तमेवैतत् ।

विषमां हि दशां प्राप्य दैवं गर्हयते नरः ।

आत्मनः कर्मदोषांश्च नैव जानात्यपंडितः ॥ ३ ॥

अपरं च । सुहृदां हितकामानां यो वाक्यं नाभिनंदति ।

स कूर्म इव दुर्बुद्धिः काष्ठाद्भूयो विनश्यति ॥ ४ ॥

अन्यच्च । रक्षितव्यं सदा वाक्यं वाक्याद्भवति नाशनं ।

हंसाभ्यां नीयमानस्य कूर्मस्य पतनं यथा ॥ ५ ॥

राजाह । कथमेतत् । मंची कथयति । अस्ति मगधदेशे फुल्लोत्प-

लाभिधानं सरः । तत्र चिरं संकटविकटनामानौ हंसौ निवसतः ।
 तयोर्मिषं कंबुयीवनामा कूर्मश्च प्रतिवसति । अथैकदा धीवरैरागत्य
 तत्रोक्तं यदवास्माभिरद्योषित्वा प्रातर्मत्स्यकूर्मादयो व्यापादयितव्याः ।
 तदाकर्ण्य कूर्मो हंसावाह । सुहृदौ श्रुतो ऽयं धीवरालापः । अधुना
 किं मया कर्तव्यं । हंसावाहतुः । ज्ञायतां पुनस्तावत्प्रातर्यदुचितं
 तत्कर्तव्यं । कूर्मो ब्रूते । मैवं यतो दृष्टव्यतिकरो ऽहमत्र ।

तथा चोक्तं । अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिस्तथा ।

वावेतौ सुखमेधेते यज्ञविधौ विनश्यति ॥ ६ ॥

तावाहतुः । कथमेतत् । कूर्मः कथयति । पुरास्मिन्नेव सरस्येवंविधेषु
 धीवरेषूपस्थितेषु मत्स्यत्रयेणालोचितं । तत्रानागतविधाता नामै-
 को मत्स्यः । तेनालोचितं । अहं तावज्जलाशयांतरं गच्छामीत्युक्त्वा
 हृदांतरं गतः । अपरेण प्रत्युत्पन्नमतिनाम्ना मत्स्येनाभिहितं । भवि-
 ष्यदर्थे प्रमाणाभावात्कुत्र मया गंतव्यं । तदुत्पन्ने यथाकार्यं तदनुष्ठेयं ।
 तथा चोक्तं । उत्पन्नमापदं यस्तु समाधत्ते स बुद्धिमान् ।

बणिजो भार्यया जारः प्रत्यक्षे निहूतो यथा ॥ ७ ॥

यज्ञविधयः पृच्छति । कथमेतत् । प्रत्युत्पन्नमतिः कथयति । पुरा
 विक्रमपुरे समुद्रदत्तो नाम बणिगस्ति । तस्य रत्नप्रभा नाम गृहिणी
 स्वसेवकेन सह सदा रमते । अथैकदा सा रत्नप्रभा तस्य सेवकस्य
 मुखे चुंबनं ददती समुद्रदत्तेनावलोकिता । ततः सा बंधकी सत्वरं
 भर्तुः समीपं गत्वाह । नाथ एतस्य सेवकस्य महती निर्वृत्तिः । यतो
 ऽयं चौरिकां कृत्वा कर्पूरं खादतीति मयास्य मुखमाघ्राय ज्ञातं ।
 तथा चोक्तं । आहारो द्विगुणः स्त्रीणामित्यादि । तच्छ्रुत्वा सेवकेन
 प्रकुप्योक्तं । नाथ यस्य स्वामिनो गृह एतादृशी भार्या तत्र सेवकेन
 कथं स्थातव्यं यत्र प्रतिक्षणं गृहिणी सेवकस्य मुखं जिघ्रति । ततो
 ऽसावुत्थाय चलितः साधुना यत्नात्प्रबोध्य धृतः । अतो ऽहं ब्रवीमि ।
 उत्पन्नमापदमित्यादि । ततो यज्ञविधेयोक्तं ।

यदभावि न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथा ।

इति चिंताविषमो ऽयमगदः किं न पीयते ॥ ८ ॥

ततः प्रातर्जालेन बद्धः प्रत्युत्पन्नमतिर्मृतवदात्मानं संदर्श्य स्थितः ।
 ततो जालादपसारितो यथाशक्त्युत्प्लुत्य गभीरं नीरं प्रविष्टः । यन्न-
 विष्यच्च धीवरैः प्राप्नो व्यापादितः । अतो ऽहं ब्रवीमि । अनाग-
 तविधातेत्यादि । तद्यथाहमन्यहृदं प्राप्नोमि तथा क्रियतां । हंसावा-
 हतुः । जलाशयांतरे प्राप्ते तव कुशलं स्थले गच्छतस्ते को विधिः ।
 कूर्म आह । यथाहं भवद्वां सहाकाशवर्त्मना यामि तथा विधीयतां ।
 हंसौ ब्रूतः । कथमुपायः संभवति । कच्छपो वदति । युवाभ्यां
 चंचुधृतं काष्ठखंडमेकं मया मुखेनावलंब्य गंतव्यं । युवयोः पक्ष-
 बलेन मयापि सुखेन गंतव्यं । हंसौ ब्रूतः । संभवत्येष उपायः ।
 किंतु । उपायं चिंतयन्प्राज्ञो ह्यपायमपि चिंतयेत् ।

पश्यतो वकमूर्खस्य नकुलैर्भक्षिताः प्रजाः ॥९॥

कूर्मः पृच्छति । कथमेतत् । तौ कथयतः । अस्त्युत्तरापथे गृध्रकू-
 टनाम्नि पर्वते महान्पिप्पलवृक्षः । तत्रानेकवका निवसन्ति । तस्य
 वृक्षस्याधस्ताद्विवरे सर्पो बालापत्यानि खादति । अथ शोकार्त्तानां
 वकानां विलापं श्रुत्वा केनचिद्वकेनाभिहितं । एवं कुरुत । यूयं
 मत्स्यानुपादाय नकुलविवरादारभ्य सर्पविवरं यावात्पंक्तिक्रमेण
 विकिरत । ततस्तदाहारलुब्धैर्नकुलैरागत्य सर्पो द्रष्टव्यः स्वभाव-
 द्वेषाद्यापादयितव्यः । तथानुष्ठिते तद्वृत्तं । ततस्तत्र वृक्षे नकुलैर्व-
 कशावकावः श्रुतः । पश्चात्तैर्वृक्षमारुह्य वकशावकाः खादिताः ।
 अत आवां ब्रूवः । उपायं चिंतयन्नित्यादि । आवाभ्यां नीयमानं
 त्वामवलोक्य लोकैः किञ्चिद्वक्तव्यमेव । तदाकर्ण्य यदि त्वमुत्तरं
 दास्यसि तदा त्वन्मरणं । तत्सर्वथाचैव स्वीयतां । कूर्मो वदति ।
 किमहमप्राज्ञः । नाहमुत्तरं दास्यामि । किमपि न वक्तव्यं । तथा-
 नुष्ठिते तथाविधं कूर्ममालोक्य सर्वे गोरक्षकाः पश्चाद्वावन्ति वदन्ति
 च । कश्चिद्वदति । यद्ययं कूर्मः पतति तदाचैव पक्षा खादितव्यः ।
 कश्चिद्वदति । अचैव दग्ध्वा खादितव्यो ऽयं । कश्चिद्वदति । गृहं
 नीत्वा भक्षणीय इति । तद्वचनं श्रुत्वा स कूर्मः कोपाविष्टो विस्मृ-
 तपूर्वसंस्कारः प्राह । युष्माभिर्भस्म भक्षितव्यमिति वदन्नेव पतित-

स्तेर्यापादितश्च । अतो ऽहं ब्रवीमि । सुहृदां हितकामानामित्यादि ।
अथ प्रणिधिर्वकस्तचागत्योवाच । देव प्रागेव मया निगदितं ।
दुर्गशोधनं हि प्रतिक्षणं कर्तव्यमिति । तच्च युष्माभिर्न कृतं तदन-
वधानस्य फलमनुभूतं । दुर्गदाही मेघवर्णेन गृध्रप्रयुक्तेन वायसेन
कृतः । राजा निःश्वस्याह ।

प्रणयादुपकाराद्वा यो विश्वसिति शत्रुषु ।

स सुप्त इव वृक्षायान्प्रतितः प्रतिबुध्यते ॥ १० ॥

प्रणिधिरुवाच । इतो दुर्गदाहं विधाय यदागतो मेघवर्णस्तदा
चिचवर्णेन प्रसादितेनोक्तं । अयं मेघवर्णो ऽच कर्पूरद्वीपराज्ये
ऽभिषिच्यतां । तथा चोक्तं ।

कृतकृत्यस्य भृत्यस्य कृतं नैव प्रणाशयेत् ।

फलेन मनसा वाचा दृष्ट्या चैनं प्रहर्षयेत् ॥ ११ ॥

चक्रवाको ब्रूते । ततस्ततः । प्रणिधिरुवाच । ततः प्रधानमन्त्रिणा
गृध्रेणाभिहितं । देव नेदमुचितं प्रसादांतरं किमपि क्रियतां ।

यतः । अविचारयतो युक्तिकथनं तुषखंडनं ।

नीचेषूपकृतं राजन्बालुकास्त्रिव सुद्रितं ॥ १२ ॥

महतामास्पदे नीचः कदापि न कर्तव्यः । तथा चोक्तं ।

नीचः स्थाय्यपदं प्राप्य स्वामिनं हंतुमिच्छति ।

मूषिको व्याघ्रतां प्राप्य मुनिं हंतुं गतो यथा ॥ १३ ॥

चिचवर्णः पृच्छति । कथमेतत् । मन्त्री कथयति । अस्ति गौतमस्य
महर्षेस्तपोवने महातपा नाम मुनिः । तच्च तेन मुनिना काकेन
नीयमानो मूषिकशावको दृष्टः । ततः स्वभावदयात्मना तेन
मुनिना नीवारकणैः संवर्धितः । ततो विडालस्तं मूषिकं खादि-
तुमुपधावति । तमवलोक्य मूषिकस्तस्य मुनेः ऋडे प्रविवेश ।
ततो मुनिनोक्तं । मूषिक त्वं मार्जारो भव । ततः स विडालः
कुक्कुरं दृष्ट्वा पलायते । ततो मुनिनोक्तं । कुक्कुराद्विभेषि त्वमेव
कुक्कुरो भव । स च कुक्कुरो व्याघ्राद्विभेति । ततस्तेन मुनिना
कुक्कुरो व्याघ्रः कृतः । अथ तं व्याघ्रं मुनिर्मूषिको ऽयमिति

पश्यति । अथ तं मुनिं दृष्ट्वा व्याघ्रं च सर्वे वदन्ति । अनेन मुनिना मूषिको व्याघ्रतां नीतः । एतच्छ्रुत्वा स व्याघ्रो ऽचिन्तयत् । यावदनेन मुनिना स्थातव्यं तावदिदं मे स्वरूपाख्यानमकीर्तिकरं न पलायिष्यते । इत्यालोच्य मूषिकस्तं मुनिं हंतुं गतः । ततो मुनिना तज्ज्ञात्वा पुनर्मूषिको भवेत्युक्त्वा मूषिक एव कृतः । अतो ऽहं ब्रवीमि । नीचः स्थाध्यपदमित्यादि । अपरं च । सुकरमिदमिति न मन्तव्यं । शृणु ।

भक्षयित्वा बहून्मत्स्यानुत्तमाधममध्यमान् ।

अतिलोभाद्वकः पश्चान्मृतः कर्कटकग्रहात् ॥ १४ ॥

चिचवर्णः पृच्छति । कथमेतत् । मंची कथयति । अस्ति मालवदेशे पद्मगर्भनामधेयं सरः । तत्रैको वृद्धो वकः सामर्थ्यहीन उद्विग्नमिवात्मानं दर्शयित्वा स्थितः । स च केनचित्कुलीरेण दृष्टः पृष्टश्च । किमिति भवानचाहारत्यागेन तिष्ठति । वकेनोक्तं । मत्स्या मम जीवनहेतवः । ते कैवर्त्तेरागत्य व्यापादयितव्या इति वार्त्ता नगरोपांते मया श्रुता । अतो वर्तनाभावादेवास्मन्मरणमुपस्थितमिति ज्ञात्वाहारे ऽप्यनादरः कृतः । ततो मत्स्यैरालोचितं । इह समये तावदुपकारक एवायं लक्ष्यते । तदयमेव यथा कर्तव्यं पृच्छतां । तथा चोक्तं । उपकर्षारिणा संधिर्न मित्रेणापकारिणा ।

उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः ॥ १५ ॥

मत्स्या ऊचुः । भो वक्त्रको ऽत्र रक्षणीपायः । वक्त्रो ब्रूते । अस्ति रक्षणीपायो जलाशयांतराश्रयणं । तत्राहमेकैकशो युष्मान्भूयामि । मत्स्या आहुः । एवमस्तु । ततो ऽसौ वक्त्रस्तान्मत्स्यानेकैकशो नीत्वा खादति । अनन्तरं कुलीरस्तमुवाच । भो वक्त्रममपि तत्र नय । ततो वक्त्रो ऽप्यपूर्वकुलीरमांसार्थी सादरं तं नीत्वा स्थले धृतवान् । कुलीरो ऽपि मत्स्यकंटकाकीर्णं तत्स्थलमालोक्ष्याचिन्तयत् । हा हतो ऽस्मि मंदभाग्यः । भवतु । इदानीं समयोचितं व्यवहरिष्यामि । इत्यालोच्य कुलीरस्तस्य ग्रीवां चिच्छेद । स वक्त्रः पंचत्वं गतः । अतो ऽहं ब्रवीमि । भक्षयित्वा

बहून्मत्स्यानित्यादि । ततश्चित्रवर्णो ऽवदत् । शृणु तावन्मन्त्रिन् । मयै-
तदालोचितमस्ति । अत्रावस्थितेन मेघवर्णेन राज्ञा यावन्ति वस्तूनि
कर्पूरद्वीपस्योत्तमानि तावन्त्यस्माकमुपनेतव्यानि । तेनास्माभिर्म-
हासुखेन विंध्याचले स्थातव्यं । दूरदर्शी विहस्याह । देव ।

अनागतवतीं चिन्तां कृत्वा यस्तु प्रहृष्यति ।

स तिरस्कारमाप्नोति भयभांडो द्विजो यथा ॥ १६ ॥

राजाह । कथमेतत् । मन्त्री कथयति । अस्ति देवीकोट्टनाम्नि नगरे
देवशर्मा नाम ब्राह्मणः । तेन महाविषुवत्संक्रांत्यां शङ्खपूर्णशराव
एकः प्राप्तः । तमादायासौ कुम्भकारस्य भांडपूर्णमंडपैकदेशे रौद्रे-
णाकुलितः सुप्तः । ततः शङ्खुरक्षार्थं हस्ते दंडमेकमादायाचिन्तयत् ।
यद्यहं शङ्खुशरावं विक्रीय दश कपर्दकान्प्राप्स्यामि तदाचैव तैः
कपर्दकैर्घटशरावादिकमुपक्रीयानेकधा वृद्धैस्तद्धनैः पुनः पुनः पूग-
वस्त्रादिकमुपक्रीय विक्रीय लक्षसंख्यानि धनानि कृत्वा विवाह-
चतुष्टयं करिष्यामि । अनंतरं तासु सपत्नीषु रूपयौवनवती या
तस्यामधिकानुरागं करिष्यामि । सपत्न्यो यदा ब्रह्मं करिष्यन्ति तदा
कोपाकुलो ऽहं ता लगुडेन ताडयिष्यामीत्यभिधाय लगुडः क्षिप्तः ।
तेन शङ्खुशरावधूर्णितो भांडानि बहूनि भस्मानि । ततस्तेन शब्दे-
नागतेन कुम्भकारेण तथाविधानि भांडान्यवलोक्य ब्राह्मणस्तिरस्कृतो
मंडपाद्वहिष्कृतश्च । अतो ऽहं ब्रवीमि । अनागतवतीं चिन्तामि-
त्यादि । ततो राजा रहसि गृध्रमुवाच । तात यथा कर्तव्यं तथो-
पदिश । गृध्रो ब्रूते ।

मदोद्धतस्य नृपतेः संकीर्णस्येव दन्तिनः ।

गच्छन्त्युन्मार्गयातस्य नेतारः खलु वाच्यतां ॥ १७ ॥

शृणु देव । किमस्माभिर्बलदर्पाहुर्गं भयं न किंतु तव प्रतापाधि-
ष्ठितेनोपायेन । राजाह । भवतामुपायेन । गृध्रो ब्रूते । यद्यस्मद्वचनं
क्रियते तदा स्वदेशो गम्यतां । अन्यथा वर्षाकाले प्राप्ते पुनर्विपहे
सत्यस्माकं परभूमिष्ठानां स्वदेशगमनमपि दुर्लभं भविष्यति । सुख-
शोभार्थं संधाय गम्यतां । दुर्गं भयं कीर्तिश्च लब्ध्वैव । मम संमतं

तावदेतत् । यतः ।

यो हि धर्मं पुरस्कृत्य हित्वा भर्तुः प्रियाप्रिये ।

अप्रियाण्याह तथ्यानि तेन राजा सहायवान् ॥ १८ ॥

अन्यच्च । सहबलं तथा राज्यमात्मानं कीर्तिमेव च ।

युधि संदेहदोलास्थं को हि कुर्यादबालिशः ॥ १९ ॥

अपरं च । संधिमिच्छेत्समेनापि संदिग्धो विजयी युधि ।

संदोपसंदावन्योन्यं नष्टौ तुल्यबलौ न किं ॥ २० ॥

राजोवाच । कथमेतत् । मंची कथयति । पुरा दैत्यौ महोदारौ

संदोपसंदनामानौ महता क्लेशेन बैलोक्यकामनया चिराच्चंद्रशेख-
रमाराधितवन्तौ । ततस्तयोर्भगवान्परितुष्टौ वरं वरयतमित्युवाच ।

अनंतरं तयोः समाधिस्थितया सरस्वत्या तावन्यवृक्षुकामावन्यदभि-
हितवन्तौ । यद्यावयोर्भगवान्परितुष्टस्तदा स्वप्रियां पार्वतीं परमेश्वरो
ददातु । अथ भगवता ऋद्धेन वरदानस्यावश्यकतया विचारमूढयोः

पार्वतीं प्रदत्ता । ततस्तस्या रूपलावण्यलुब्धाभ्यां जगद्धातिभ्यां
मनसोत्सुकाभ्यां पापतिमिराभ्यां ममेत्यन्योन्यकलहाभ्यां प्रमाण-
पुरुषः कश्चित्पृच्छ्यतामिति मतौ कृतायां स एव भट्टारको वृद्धद्वि-
जरूपः समागत्य तत्रोपस्थितः । अनंतरमावाभ्यामियं स्वबललब्धा
कस्येयमावयोर्भवतीति ब्राह्मणमपृच्छतां । ब्राह्मणो ब्रूते ।

वर्णश्रेष्ठो द्विजः पूज्यः क्षत्रियो बलवानपि ।

धनधान्याधिको वैश्यः शूद्रस्तु द्विजसेवया ॥ २१ ॥

तत्क्षत्रधर्मानुगो युद्ध एव युवयोर्नियम इत्यभिहिते सति साधूक्त-
मनेनेति कृतान्योन्यतुल्यवीर्यौ समकालमन्योन्यघातेन विनाशमु-
पगता । अतो ऽहं ब्रवीमि । संधिमिच्छेत्समेनापीत्यादि । राजाह ।

प्रागेव किं नोक्तं भवद्भिः । मंची ब्रूते । मच्चनं किमवसानपर्यंतं
श्रुतं भवद्भिः । तदापि मम संमत्या नायं वियहारंभः । साधुगुणयुक्तौ

ऽयं हिरण्यगर्भो न वियाह्यः । तथा चोक्तं ।

सत्यायौ धार्मिकौ ऽनार्यौ भ्रातृसंघातवान्बली ।

अनेकयुद्धविजयी संधेयाः सप्त कीर्तिताः ॥ २२ ॥

सत्यो ऽनुपालयेत्सत्यं संधितो नैति विक्रियां ।
 प्राणबाधे ऽपि सुव्यक्तमार्यो नायात्यनार्यतां ॥ २३ ॥
 धार्मिकस्याभियुक्तस्य सर्व एव हि युध्यते ।
 प्रजानुरागाद्धर्माच्च दुःखोच्छेद्यो हि धार्मिकः ॥ २४ ॥
 संधिः कार्यो ऽप्यनार्येण विनाशे समुपस्थिते ।
 विना तस्याश्रयेणान्यः कुर्यान्न कालयापनं ॥ २५ ॥
 संहतत्वाद्यथा वेणुर्निविडः कंटकैर्वृतः ।
 न शक्यते समुच्छेत्तुं भ्रातृसंधातवांस्तथा ॥ २६ ॥
 बलिना सह योद्धव्यमिति नास्ति निदर्शनं ।
 प्रतिवातं न हि घनः कदाचिदुपसर्पति ॥ २७ ॥
 जमदग्नेः सुतस्येव सर्वः सर्वत्र सर्वदा ।
 अनेकयुद्धजयिनः प्रतापादेव भुज्यते ॥ २८ ॥
 अनेकयुद्धविजयी संधानं यस्य गच्छति ।
 तत्प्रतापेन तस्याश्रु वशमायांति शत्रवः ॥ २९ ॥
 तत्र तावद्बहुभिर्गुणैरुपेतः संधेयो ऽयं राजा ॥
 चक्रवाको ऽवदत् । प्रणिधे सर्वचावव्रज । सर्वमवगतं । गत्वा
 पुनरागमिष्यसि । राजा चक्रवाकं पृष्टवान् । मंचिन्नसंधेयाः कति ।
 ताञ्ज्श्रोतुमिच्छामि । मंची ब्रूते । देव कथयामि । शृणु ।
 बालो वृद्धो दीर्घरोगी तथा ज्ञातिवहिष्कृतः ।
 भीरुको भीरुजनको लुब्धो लुब्धजनस्तथा ॥ ३० ॥
 विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिसक्तिमान् ।
 अनेकचित्तमंचस्तु देवब्राह्मणनिन्दकः ॥ ३१ ॥
 दैवोपहतकश्चैव तथा दैवपरायणः ।
 दुर्भिक्षव्यसनोपेतो बलव्यसनसंकुलः ॥ ३२ ॥
 अदेशस्थो बहुरिपुरुक्तः कालेन यश्च न ।
 सत्यधर्मव्यपेतश्च विंशतिः पुरुषा अमी ॥ ३३ ॥
 एतैः संधिं न कुर्वीत विगृह्णीयाच्च केवलं ।
 एते विगृह्यमाणा हि क्षिप्रं यांति रिपोर्वशं ॥ ३४ ॥

बालस्याल्पप्रभावत्वान्न लोको योद्धुमिच्छति ।
 युद्धायुद्धफलं यस्माज्ज्ञातुं शक्नो न बालिशः ॥३५॥
 उत्साहशक्तिहीनत्वाद्बुद्धो दीर्घामयस्तथा ।
 स्वैरेव परिभूयेते द्वावप्येतावसंशयं ॥३६॥
 सुखोच्छेद्यो हि भवति सर्वज्ञातिवहिष्कृतः ।
 त एवैनं विनिघ्नंति ज्ञातयस्वात्मसात्कृताः ॥३७॥
 भीरुर्युद्धपरित्यागात्स्वयमेव प्रणश्यति ।
 तथैव भीरुपुरुषः संग्रामे तैर्विमुच्यते ॥३८॥
 लुब्धस्यासंविभागित्वान्न युध्यते ऽनुयायिनः ।
 लुब्धानुजीविकैरेष दानभिन्नैर्निहन्यते ॥३९॥
 संत्यज्यते प्रकृतिभिर्विरक्तप्रकृतिर्युधि ।
 सुखाभियोज्यो भवति विषयेष्वतिसक्तिमान् ॥४०॥
 अनेकचित्तमंचस्तु भेद्यो भवति मंचिणा ।
 अनवस्थितचित्तत्वात्कार्यतः स उपेक्ष्यते ॥४१॥
 सदा धर्मबलीयस्त्वाद्देवब्राह्मणनिन्दकः ।
 विशीर्यते स्वयं ह्येष दैवोपहतकस्तथा ॥४२॥
 संपत्तेश्च विपत्तेश्च दैवमेव हि कारणं ।
 इति दैवपरो ध्यायन्नात्मानमपि चेष्टते ॥४३॥
 दुर्भिक्षव्यसनी चैव स्वयमेव विषीदति ।
 बलव्यसनयुक्तस्य योद्धुं शक्तिर्न जायते ॥४४॥
 अदेशस्थो हि रिपुणा स्वल्पकेनापि हन्यते ।
 ग्राहो ऽल्पीयानपि जले गजेंद्रमपि कर्षति ॥४५॥
 बहुशत्रुस्तु संचस्तः श्येनमध्ये कपोतवत् ।
 येनैव गच्छति पथा तेनैवाशु विपद्यते ॥४६॥
 अकालसैन्ययुक्तस्तु हन्यते कालयोधिना ।
 कौशिकेन हतज्योतिर्निशीथ इव वायसः ॥४७॥
 सत्यधर्मव्यपेतेन संदध्यान्न कदाचन ।
 स संधितो ऽप्यसाधुत्वादचिराद्याति विक्रियां ॥४८॥

अपरमपि कथयामि। संधिवियहयानासनसंश्रयद्वैधीभावाः षाड्गुण्यं।
कर्मणामारंभोपायः पुरुषद्रव्यसंपदेशकालविभागो विनिपातप्रती-
कारः कार्यसिद्धिश्च पंचांगो मंत्रः। सामदानभेददंडाश्चत्वार उपायाः।
उत्साहशक्तिर्मंत्रशक्तिः प्रभुशक्तिश्चेति शक्तित्रयं। एतत्सर्वमालोच्य
नित्यं विजिगीषवो भवन्ति महांतः।

या हि प्राणपरित्यागमूल्येनापि न लभ्यते।

सा श्रीनीतिविदां पश्य चंचलापि प्रधावति ॥४९॥

तथा चोक्तं। वित्तं यदा यस्य समं विभक्तं गूढश्चरः संनिभृतश्च मंत्रः।

न चाप्रियं प्राणिषु यो ब्रवीति स सागरांतां पृथिवीं प्रशस्ति ॥५०॥

किंतु यद्यपि महामंत्रिणा गृध्रेण संधानमुपन्यस्तं तथापि तेन राज्ञा
संप्रति भूतजयदर्पान्न मंतथ्यं। देव तदेवं क्रियतां। सिंहलद्वीपस्य
महाबलो नाम सारसो राजास्मन्मित्रं जंबुद्वीपे कीपं जनयतु।

यतः। सुगुप्त्रमाधाय सुसंहतेन बलेन वीरो विचरन्नरातिं।

संतापयेद्येन समं सुतप्तस्तप्तेन संधानमुपैति तप्तः ॥५१॥

राज्ञैवमस्त्विति निगद्य विचित्रनामा वक्रः सुगुप्त्रलेखं दत्त्वा सिंह-

लद्वीपं प्रहितः। अथ प्रणिधिरागत्योवाच। देव श्रूयतां तत्तत्त्व-

प्रस्तावः। एवं तत्र गृध्रेणोक्तं। यदेव मेघवर्णस्तत्र चिरमुषितः स

वेत्ति किं संधेयगुणयुक्तो हिरण्यगर्भो न वेति। ततो ऽसौ राज्ञा

समाहूय पृष्ठः। वायस कीदृशो ऽसौ हिरण्यगर्भश्चक्रवाको मंत्री वा

कीदृशः। वायस उवाच। देव हिरण्यगर्भो राजा युधिष्ठिरसमो

महाशयश्चक्रवाक्समो मंत्री न क्वाप्यवलीक्यते। राजाह। यद्येवं

तदा कथमसौ त्वया वंचितः। विहस्य मेघवर्णः प्राह। देव।

विश्वासप्रतिपन्नानां वंचने का विदग्धता।

अंकमारुह्य सुप्तं हि हत्वा किं नाम पौरुषं ॥५२॥

शृणु देव। तेन मंत्रिणाहं प्रथमदर्शन एव ज्ञातः किंतु महाशयो

ऽसौ राजा तेन मया विप्रलब्धः। तथा चोक्तं।

आत्मौपम्येन यो वेत्ति दुर्जनं सत्यवादिनं।

स तथा वंच्यते धूर्तैर्ब्राह्मणश्लाघतो यथा ॥५३॥

राजोवाच । कथमेतत् । मेघवर्णः कथयति । अस्ति गीतमस्यारण्ये
 प्रस्तुतयज्ञः कश्चिद्ब्राह्मणः । स च यज्ञार्थं ग्रामांतराच्छागमुपक्रीय
 स्कंधे नीत्वा गच्छन्धूर्तचयेणावलोकितः । ततस्ते धूर्ता यद्येष छागः
 केनाप्युपायेन लभ्यते तदा मतिप्रकर्षो भवतीति समालोच्य वृक्ष-
 चयतले क्रीशांतरेण तस्य ब्राह्मणस्यागमनं प्रतीक्ष्य पथि स्थिताः ।
 तथैकेन धूर्तेन गच्छन्स ब्राह्मणो ऽभिहितः । भो ब्राह्मण किमिति
 कुङ्कुरः स्कंधेनोद्यते । विप्रेणोक्तं । नायं आ किंतु यज्ञच्छायः । अथा-
 नंतरस्थितेनान्येन धूर्तेन तथैवोक्तं । तदाकर्ण्य ब्राह्मणश्छागं भूमौ
 निधाय मुहुर्निरीक्ष्य पुनः स्कंधे कृत्वा दोलायमानमतिश्चलितः ।
 यतः । मतिर्दोलायते सत्यं सतामपि खलोक्तिभिः ।

ताभिर्विश्वासितश्चासौ म्रियते चिचकर्णवत् ॥ ५४ ॥

राजाह । कथमेतत् । स कथयति । अस्ति कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे मदोत्कटो
 नाम सिंहः । तस्य सेवकास्त्रयः काको व्याघ्रो जंबुकश्च । अथ
 तैर्धर्मज्ञः कश्चिदुष्टो दृष्टः पृष्टश्च । कुतो भवानागतः सार्थाङ्गदृष्टः ।
 स चात्मवृत्तांतमकथयत् । ततस्तैर्नीत्वा सिंहे ऽसौ समर्पितः ।
 तेनाभयवाचं दत्त्वा चिचकर्ण इति नाम कृत्वा स्थापितः । अथ
 कदाचित्सिंहस्य शरीरवैकल्याद्भूरिवृष्टिकारणाच्चाहारमलभमानास्ते
 व्यया बभूवुः । ततस्तैरालोचितं । चिचकर्णमेव यथा स्वामी
 व्यापादयति तथानुष्ठीयतां । किमनेन कंटकभुजा । व्याघ्र उवाच ।
 स्वामिनाभयवाचं दत्त्वानुगृहीतस्तत्कथमेवं संभवति । काको ब्रूते ।
 इह समये परिक्षीणः स्वामी पापमपि करिष्यति । यतः ।

त्यजेत्सुधार्ता महिला स्वपुत्रं खादेत्सुधार्ता भुजगी स्वमंडं ।

बुभुक्षितः किं न करोति पापं क्षीणा नरा निष्करुणा भवंति ॥ ५५ ॥

अन्यच्च । मत्तः प्रमत्तश्चोन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः ।

लुब्धो भीरुस्वरायुक्तः कामुकश्च न धर्मेवित् ॥ ५६ ॥

इति संचिंत्य सर्वे सिंहांतिकं जग्मुः । सिंहेनोक्तं । आहारार्थं
 किञ्चित्प्राप्तं । तैरुक्तं । यत्नादपि न प्राप्तं किञ्चित् । सिंहेनोक्तं ।
 को ऽधुना जीवनोपायः । काको वदति । देव स्वाधीनाहारपरित्या-

गात्सर्वनाशो ऽयमुपस्थितः । सिंहेनोक्तं । अचाहारः कः स्वाधीनः । काकः कर्णे कथयति । चिचकर्णे इति । सिंहो भूमिं स्पृष्ट्वा कर्णौ स्पृशति । अभयवाचं दत्त्वा धृतो ऽयमस्माभिः । तत्कथमेवं संभवति । तथा च ।

न भूप्रदानं न सुवर्णदानं न गोप्रदानं न तथान्नदानं ।

यथा वदंतीह महाप्रदानं सर्वेषु दानेष्वभयप्रदानं ॥ ५७ ॥

अन्यच्च । सर्वकामसमृद्धस्य अश्वमेधस्य यत्फलं ।

तत्फलं लभते सम्ययक्षिते शरणागते ॥ ५८ ॥

काको ब्रूते । नासौ स्वामिना व्यापादयितव्यः किंत्वस्माभिरेव ।

तथा कर्तव्यं यथासौ स्वदेहदानमंगीकरोति । सिंहस्तच्छ्रुत्वा तूष्णीं स्थितः । ततो ऽसौ लब्धावकाशः कूटं कृत्वा सर्वानादाय सिंहां-

तिकं गतः । अथ काकेनोक्तं । देव यन्नादप्याहारो न प्राप्तः ।

अनेकोपवासखिन्नः स्वामी तदिदानीं मदीयमांसमुपभुज्यतां ।

यतः । स्वामिमूला भवंत्येव सर्वाः प्रकृतयः खलु ।

समूलेष्वपि वृक्षेषु प्रयत्नः सफलो नृणां ॥ ५९ ॥

सिंहेनोक्तं । वरं प्राणपरित्यागो न पुनरीदृशि कर्मणि प्रवृत्तिः ।

जंबुकेनापि तथोक्तं । ततः सिंहेनोक्तं । मैवं । अथ व्याघ्रेणोक्तं ।

मद्देहेन जीवतु स्वामी । सिंहेनोक्तं । न कदाचिदेवमुचितं । अथ

चिचकर्णो ऽपि जातविश्वासस्तथैवात्मदानमाह । ततस्तद्वचनात्तेन

व्याघ्रेणासौ कुक्षिं विदार्य व्यापादितः सर्वैर्भक्षितः । अतो ऽहं

ब्रवीमि । मतिर्दोलायते सत्यमित्यादि । ततस्तृतीयधूर्तवचनं श्रुत्वा

स्वमतिभ्रमं निश्चित्य छागं त्यक्त्वा ब्राह्मणः स्नात्वा गृहं ययौ । स

छागस्तैर्धूतैर्नीत्वा भक्षितः । अतो ऽहं ब्रवीमि । आत्मौपम्येन यो

वेत्तीत्यादि । राजाह । मेघवर्णं कथं शत्रुमध्ये त्वया चिरमुषितं कथं

वा तेषामनुनयः कृतः । मेघवर्ण उवाच । देव स्वामिकार्यार्थिना

स्वप्रयोजनवशाद्वा किं न क्रियते ।

पश्य । लोको वहति किं राजन्न मूर्धा दग्धुमिधनं ।

क्षालयन्नपि वृक्षाग्निं नदीवेला निकृंतति ॥ ६० ॥

तथा चोक्तं । स्कंधेनापि वहेच्छून्कार्यमासाद्य बुद्धिमान् ।

यथा वृद्धेन सर्पेण मंडूका विनिपातिताः ॥ ६१ ॥

राजाह । कथमेतत् । मेघवर्णः कथयति । अस्ति जीर्णोद्याने
मंदविषो नाम सर्पः । सो ऽतिजीर्णतयाहारमप्यन्वेष्टुमक्षमः
सरस्तीरे पतित्वा स्थितः । ततो दूरादेव केनचिन्मंडूकेन दृष्टः
पृष्टश्च । किमिति त्वमाहारं नान्विष्यसि । सर्पो ऽवदत् । गच्छ भद्र
मम मंदभाग्यस्य प्रश्नेन किं । तन्नः संजातकौतुकः स च भेकः
सर्वथा कथ्यतामित्याह । सर्पो ऽप्याह । भद्र ब्रह्मपुरवासिनः
ओचियस्य कौंडिन्यस्य पुत्रो विंशतिवर्षीयः सर्वगुणसंपन्नो दुर्दै-
वान्मम नृशंसस्वभावादृष्टः । तं पुत्रं सुशीलनामानं मृतमालोक्य
मूर्छितः कौंडिन्यः पृथिव्यां लुलोठ । अनंतरं ब्रह्मपुरवासिनः सर्वे
बांधवास्तत्रागत्योपविष्टाः ।

तथा चोक्तं । उत्सवे व्यसने युद्धे दुर्भिक्षे राष्ट्रविस्रवे ।

राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बांधवः ॥ ६२ ॥

तत्र कपिलो नाम स्नातको ऽवदत् । अरे कौंडिन्य मूढो ऽसि
तेनैवं विलपसि ।

शृणु । क्रोडीकरोति प्रथमं यथा जातमनित्यता ।

धात्रीव जननी पश्चात्तथा शोकस्य कः क्रमः ॥ ६३ ॥

क गताः पृथिवीपालाः ससैन्यबलवाहनाः ।

वियोगसाक्षिणी येषां भूमिरद्यापि तिष्ठति ॥ ६४ ॥

अपरं च । कायः संनिहितापायः संपदः पदमापदां ।

समागमाः सापगमाः सर्वमुत्पादि भंगुरं ॥ ६५ ॥

प्रतिक्षणमयं कायः क्षीयमाणो न लक्ष्यते ।

आमकुंभ इवांभःस्थो विशीर्णः सन्विभाष्यते ॥ ६६ ॥

आसन्नतरतामेति मृत्युर्जैतोर्दिने दिने ।

आघातं नीयमानस्य बध्यस्येव पदे पदे ॥ ६७ ॥

अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसंचयः ।

ऐश्वर्यं प्रियसंवासी मुखेक्षत्र न पंडितः ॥ ६८ ॥

यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधी ।
 समेत्य च व्यपेयातां तद्वद्भूतसमागमः ॥६९॥
 यथा हि पथिकः कश्चिच्छायामाश्रित्य तिष्ठति ।
 विश्रम्य च पुनर्गच्छेत्तद्वद्भूतसमागमः ॥७०॥
 अन्यच्च । पञ्चभिर्निर्मिते देहे पञ्चत्वं च पुनर्गते ।
 स्वां स्वां योनिमनुप्राप्ते तच्च का परिदेवना ॥७१॥
 यावतः कुरुते जंतुः संबन्धान्मनसः प्रियान् ।
 तावन्तो ऽपि निखन्यन्ते हृदये शोकशंकवः ॥७२॥
 नायमन्यंतसंवासी लभ्यते येन केनचित् ।
 अपि स्वेन शरीरेण किमुतान्येन केनचित् ॥७३॥
 अपि च । संयोगो हि वियोगस्य संसूचयति संभवं ।
 अनतिक्रमणीयस्य जन्म मृत्योरिवागमं ॥७४॥
 आपातरमणीयानां संयोगानां प्रियैः सह ।
 अपथ्यानामिवाज्ञानां परिणामी ऽतिदारुणः ॥७५॥
 अपरं च । व्रजन्ति न निवर्तन्ते श्रोतांसि सरितां यथा ।
 आयुरादाय मर्त्यानां तथा रात्र्यहनी सदा ॥७६॥
 सुखास्वादपरो यस्तु संसारे सत्समागमः ।
 स वियोगावसानत्वाद्दुःखानां धुरि युज्यते ॥७७॥
 अत एव हि नेच्छन्ति साधवः सत्समागमं ।
 यद्वियोगासिलूनस्य मनसो नास्ति भेषजं ॥७८॥
 सुकृतान्यपि कर्माणि राजभिः सगरादिभिः ।
 अथ तान्येव कर्माणि ते चापि प्रलयं गताः ॥७९॥
 संचिन्त्य संचिन्त्य तमुपदंडं मृत्युं मनुष्यस्य विचक्षणस्य ।
 वर्षाबुसिक्ता इव चर्मबंधाः सर्वे प्रयत्नाः शिथिलीभवन्ति ॥८०॥
 यामेव रात्रिं प्रथमामुपैति गर्भे निवासं नरवीरलोकः ।
 ततः प्रभृत्यस्वलितप्रयाणः स प्रत्यहं मृत्युसमीपमेति ॥८१॥
 अतः संसारं विचारय । शोको ऽयमज्ञानस्य प्रपञ्चः । पश्य ।
 अज्ञानं कारणं न स्याद्वियोगो यदि कारणं ।

शोको दिनेषु गच्छत्सु वर्धतामपयाति किं ॥ ८२ ॥

तदचात्मानमनुसंधेहि । शोकचर्चा परिहर । यतः ।

अकांडपातजातानां गच्छाणां मर्मभेदिनां ।

गाढशोकप्रहाराणामचितैव महौषधी ॥ ८३ ॥

ततस्तद्वचनं निशम्य प्रबुद्ध इव कौंडिन्य उत्थायाब्रवीत् । तदलमि-
दानीं गृहनरकवासेन । वनमेव गच्छामि । कपिलः पुनराह ।

वने ऽपि दोषाः प्रभवन्ति रागिणां गृहे ऽपि पंचेंद्रियनियहस्तपः ।

अकुत्सिते कर्मणि यः प्रवर्तते निवृत्तरागस्य गृहं तपोवनं ॥ ८४ ॥

यतः । दुःखितो ऽपि चरेद्धर्मं यच्च कुचाश्रमे रतः ।

समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणं ॥ ८५ ॥

उक्तं च । वृत्त्यर्थं भोजनं येषां संतानार्थं च मैथुनं ।

वाक्सत्यवचनार्थाय दुर्गाण्यपि तरन्ति ते ॥ ८६ ॥

तथा हि । आत्मा नदी संयमपुरायतीर्था सत्योदका शीलतटा दयोर्मिः ।

तत्राभिषेकं कुरु पांडुपुत्र न वारिणा श्रुध्यति चांतरात्मा ॥ ८७ ॥

विशेषतश्च । जन्ममृत्युजराव्याधिवेदनाभिरुपद्रुतं ।

संसारमिममुत्पन्नमसारं त्यजतः सुखं ॥ ८८ ॥

यतः । दुःखमेवास्ति न सुखं यस्मात्तदुपलक्ष्यते ।

दुःखार्तस्य प्रतीकारे सुखसंज्ञा विधीयते ॥ ८९ ॥

कौंडिन्यो ब्रूते । एवमेव । ततो ऽहं तेन शोकाकुलेन ब्राह्मणेन शम्भो

यदद्वारभ्य मंडूकानां वाहनं भविष्यसीति । कपिलो ब्रूते । संप्रत्यु-

पदेशसहिष्णुर्भवान् । शोकाविष्टं ते हृदयं । तथापि कार्यं शृणु ।

संगः सर्वात्मना त्याज्यः स च त्यक्तुं न शक्यते ।

स सङ्गिः सह कर्तव्यः सतां संगो हि भेषजं ॥ ९० ॥

अन्यच्च । कामः सर्वात्मना हेयः स चोद्धातुं न शक्यते ।

स्वभार्या प्रति कर्तव्यः सैव तस्य हि भेषजं ॥ ९१ ॥

एतच्छ्रुत्वा स कौंडिन्यः कपिलोपदेशामृतप्रशान्तशोकानलो यथा-

विधिं दंड्यहणं कृतवान् । अतो ब्राह्मणशापान्मंडूकान्वोदुमच

तिष्ठामि । अनंतरं तेन मंडूकेन गत्वा मंडूकनाथस्य जालपादनाब्जो

ऽये तत्कथितं । ततो ऽसावागत्य मंडूकनाथस्तस्य सर्पस्य पृष्ठमा-
 रुढवान् । स च सर्पस्तं पृष्ठे कृत्वा चित्रपदक्रमं बभाम । परेद्युष-
 लितुमसमर्थं तं मंडूकनाथो ऽवदत् । किमद्य भवान्मंदगतिः । सर्पो
 ब्रूते । देव आहारविरहादसमर्थो ऽस्मि । मंडूकनाथो ऽवदत् ।
 अस्मदाज्ञया मंडूकान्भक्षय । ततो गृहीतो ऽयं महाप्रसाद इत्युक्त्वा
 क्रमशो मंडूकान्खादितवान् । अतो निर्मेडूकं सरो विलोक्य मंडूक-
 नाथो ऽपि तेन खादितः । अतो ऽहं ब्रवीमि । स्कंधेनापि बहेच्छ-
 चूनित्यादि । देव यात्विदानीं पुरावृत्ताख्यानकथनं । सर्वथा संधेयो
 ऽयं हिरण्यगर्भो राजा संधीयतामिति मे मतिः । राजोवाच ।
 को ऽयं भवतो विचारः । यतो जितस्तावदयमस्माभिस्ततो
 यद्यस्मत्सेवया वसति तदास्तां नो चेद्विगृह्यतां । अत्रांतरे जंबुद्वी-
 पादागत्य श्रुकेनोक्तं । देव सिंहलद्वीपस्य सारसो राजा संप्रति
 जंबुद्वीपमाक्रम्यावतिष्ठते । राजा ससंभ्रमं ब्रूते । किं किं । श्रुकः
 पूर्वोक्तं कथयति । गृध्रः स्वागतमुवाच । साधु रे चक्रवाक
 मंचिन्सर्वज्ञ साधु साधु । राजा सकोपमाह । आस्तां तावदयं ।
 गत्वा तमेव समूलमुन्मूलयामि । दूरदर्शी विहस्याह ।

न शरन्मेघवत्कार्यं वृथैव घनगर्जितं ।

परस्यार्थमनर्थं वा प्रकाशयति नो महान् ॥९२॥

अपरं च । एकदा न विगृह्णीयाद्बहून्राजाभिधातिनः ।

सदर्पो ऽप्युरगः कीटैर्बहुभिर्नाश्यते ध्रुवं ॥९३॥

देव किमिति विना संधानं गमनमस्ति । यतस्तदास्मत्पश्चात्प्रकोपो
 ऽनेन कर्तव्यः । अपरं च ।

यो ऽर्थतत्त्वमविज्ञाय क्रोधस्यैव वशं गतः ।

स तथा तप्यते मूढो ब्राह्मणो नकुलाद्यथा ॥९४॥

राजाह । कथमेतत् । दूरदर्शी कथयति । अस्त्युज्जयिन्यां माधवो
 नाम विप्रः । तस्य ब्राह्मणी प्रसूता बालापत्यस्य रक्षार्थं ब्राह्मण-
 मवस्थाप्य स्नातुं गता । अथ ब्राह्मणाय राज्ञः पार्वणश्राद्धं दातुमा-
 ह्वानमागतं । तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणः सहजदारिद्रादचिंतयत् । यदि सत्वरं

न गच्छामि तदान्यः कश्चिच्छ्रुत्वा आहं यहीयति । यतः ।

आदानस्य प्रदानस्य कर्तव्यस्य च कर्मणः ।

क्षिप्रमक्रियमाणस्य कालः पिबति तद्रसं ॥ ९५ ॥

किंतु बालकस्याच रक्षको नास्ति । तत्किं करोमि । यातु चिर-
कालपालितमिमं नकुलं पुत्रनिर्विशेषं बालकरक्षायां व्यवस्थाप्य
गच्छामि । तथा कृत्वा गतः । ततस्तेन नकुलेन बालकसमीपमा-
गच्छन्कृष्णसर्पो दृष्ट्वा व्यापाद्य कोपात्खंडं खंडं कृत्वा खादितः । ततो
ऽसौ नकुली ब्राह्मणमायांतमवलीक्य रक्तविलिप्तमुखपादः सत्वर-
मुपागम्य तच्चरणयोर्लुलोठ । ततः स विप्रस्तथाविधं तं दृष्ट्वा वा-
लको ऽनेन खादित इत्यवधार्य नकुलं व्यापादितवान् । अनंतरं
यावदुपसृत्यापत्यं पश्यति ब्राह्मणस्तावद्बालकः सुस्थः सर्पश्च व्यापा-
दितस्तिष्ठति । ततस्तमुपकारकं नकुलं निरीक्ष्य भावितचेताः स
परं विषादमगमत् । अतो ऽहं ब्रवीमि । यो ऽर्थतत्त्वमविज्ञाये-
त्यादि । अपरं च ।

कामः क्रोधस्तथा मोहो लोभो मानो मदस्तथा ।

षड्वर्गमुत्सृजेदेनमस्मिंस्त्यक्ते सुखी नृपः ॥ ९६ ॥

राजाह । मंचिन्नेष ते निश्चयः । मंची ब्रूते । एवमेव ।

यतः । स्मृतिश्च परमार्थेषु वितर्को ज्ञाननिश्चयः ।

दृढता मंचगुप्तिश्च मंचिणः परमो गुणः ॥ ९७ ॥

तथा च । सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदं ।

वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलब्धाः स्वयमेव संपदः ॥ ९८ ॥

तदेव यदिदानीमस्मद्वचनं क्रियते तदा संधाय गम्यतां ।

यतः । यद्यप्युपायाश्चत्वारो निर्दिष्टाः साध्यसाधने ।

संख्यामात्रं फलं तेषां सिद्धिः साध्नि व्यवस्थिता ॥ ९९ ॥

राजाह । कथमेवं संभवति । मंची ब्रूते । देव सत्वरं भविष्यति ।

यतः । अज्ञः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः ।

ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापि नरं न रंजयति ॥ १०० ॥

विशेषतश्चायं धर्मज्ञो राजा सर्वज्ञो मंची च । ज्ञातमेतन्मया पूर्वं

मेघवर्णवचनात्तत्कृतकार्यसंदर्शनाच्च । यतः ।

कर्मानुमेयाः सर्वत्र परोक्षगुणवृत्तयः ।

तस्मात्परोक्षवृत्तीनां फलैः कर्मानुभाव्यते ॥ १०१ ॥

राजाह । अलमुत्तरोत्तरेण । यथाभिप्रेतमनुष्ठीयतां । एतन्मंचयित्वा
गृध्रो महामंची तत्र यथाहं कर्तव्यमित्युक्त्वा दुर्गाभ्यंतरं चलितः ।

ततः प्रणिधिवकेनागत्य राज्ञो हिरण्यगर्भस्य निवेदितं । देव संधिं
कर्तुं महामंची गृध्रो ऽस्मत्समीपमागच्छत् । राजहंसो ब्रूते ।
मंचिन्पुनः संबन्धिना केनचिदचांगंतव्यं । सर्वज्ञो विहस्याह । देव
न शंकास्पदमेतद्यतो ऽसौ महाशयो दूरदर्शी । अथवा स्थितिरियं
मंदमतीनां । कदाचिच्छंकैव न क्रियते कदाचित्सर्वत्र शंका ।

तथा हि । सरसि बहुशस्ताराच्छायेक्षणात्परिवंचितः

कुमुदविटपान्वेषी हंसो निशास्वविचक्षणः ।

न दशति पुनस्ताराशंकी दिवापि सितोत्पलं

कुहकचकितो लोकः सत्ये ऽप्यपायमपेक्षते ॥ १०२ ॥

दुर्जनदूषितमनसः सुजनेष्वपि नास्ति विश्वासः ।

बालः पायसदग्धो दध्यपि फूत्कृत्य भक्षयति ॥ १०३ ॥

तद्देव यथाशक्ति तत्पूजार्थं रत्नोपहारादिसामग्रीं सुसज्जीक्रियतां ।

तथानुष्ठिते सति स गृध्रो मंची दुर्गद्वाराच्चक्रवाकेणोपगम्य सत्कृत्या-
नीय राजदर्शनं कारितो दत्तासने चोपविष्टः । चक्रवाक उवाच ।

युष्मदायत्तं सर्वं । स्वेच्छयोपभुज्यतामिदं राज्यं । राजहंसो ब्रूते ।

एवमेव । दूरदर्शी कथयति । एवमेवैतत्किंत्विदानीं बहुप्रपंचवचनं
निष्प्रयोजनं । यतः ।

लुब्धमर्थेन गृह्णीयात्स्तब्धमंजलिकर्मणा ।

मूर्खे छंदोऽनुवृत्तेन याथातथ्येन पंडितं ॥ १०४ ॥

अन्यच्च । सद्भावेन हरेन्मित्रं संभ्रमेण तु बांधवान् ।

स्त्रीभृत्यौ दानमानाभ्यां दाक्षिण्येनेतराञ्जनान् ॥ १०५ ॥

तदिदानीं संधाय गम्यतां । महाप्रतापश्चित्रवर्णो राजा । चक्रवाको
ब्रूते । यथा संधानं कार्यं तदप्युच्यतां । राजहंसो ब्रूते । कति

प्रकाराः संधीनां संभवन्ति । गृध्रो ब्रूते । कथयामि । श्रूयतां ।
 बलीयसाभियुक्तस्तु नृपो नान्यप्रतिक्रियः ।
 आपन्नः संधिमन्विच्छेत्कुर्वाणः कालयापनं ॥ १०६ ॥
 कपाल उपहारश्च संतानः संगतस्तथा ।
 उपन्यासः प्रतीकारः संयोगः पुरुषांतरः ॥ १०७ ॥
 अहृष्टतर आदिष्ट आत्मादिष्ट उपग्रहः ।
 परित्रयस्तथोच्छन्नस्तथा च परभूषणः ॥ १०८ ॥
 स्कंधोपनेयः संधिश्च षोडशैते प्रकीर्तिताः ।
 इति षोडशकं प्राहुः संधिं संधिविचक्षणः ॥ १०९ ॥
 कपालसंधिर्विज्ञेयः केवलं समसंधितः ।
 संप्रदानाद्भवति य उपहारः स उच्यते ॥ ११० ॥
 संतानसंधिर्विज्ञेयो दारिकादानपूर्वकः ।
 सङ्गिस्तु संगतः संधिर्मेघीपूर्व उदाहृतः ॥ १११ ॥
 यावदायुःप्रमाणस्तु समानार्थप्रयोजनः ।
 संपत्तौ वा विपत्तौ वा कारणैर्यो न भिद्यते ॥ ११२ ॥
 संगतः संधिरेवायं प्रकृष्टत्वात्सुवर्णवत् ।
 तथान्यैः संधिकुशलैः कांचनः स उदाहृतः ॥ ११३ ॥
 आत्मकार्यस्य सिद्धिं तु समुद्दिश्य क्रियेत यः ।
 स उपन्यासकुशलैरुपन्यास उदाहृतः ॥ ११४ ॥
 मयास्योपकृतं पूर्वं ममापेक्ष करिष्यति ।
 इति यः क्रियते संधिः प्रतीकारः स उच्यते ॥ ११५ ॥
 उपकारं करोम्यस्य ममापेक्ष करिष्यति ।
 अयं चापि प्रतीकारो रामसुयीवयीरिव ॥ ११६ ॥
 एकार्थो सम्यगुद्दिश्य क्रियां यच्च हि गच्छति ।
 सुसंहितप्रमाणस्तु स च संयोग उच्यते ॥ ११७ ॥
 आवयोर्योधमुख्यैस्तु मर्त्यैः साध्यतामिति ।
 यस्मिन्पणस्तु क्रियते स संधिः पुरुषांतरः ॥ ११८ ॥
 तथैकेन मदीयो ऽर्थः संप्रसाध्यस्वसाविति ।

यच्च शिषुः पणं कुर्यात्सो ऽदृष्टपुरुषः स्मृतः ॥ ११९ ॥
 यच्च भूम्येकदेशेन पणेन रिपुरुर्जितः ।
 संधीयते संधिविद्धिः स चादिष्ट उदाहृतः ॥ १२० ॥
 स्वसैन्येन तु संधानमात्मादिष्ट उदाहृतः ।
 क्रियते प्राणरक्षार्थं सर्वदानादुपग्रहः ॥ १२१ ॥
 क्रीडांशेनार्धकोषेण सर्वकोषेण वा पुनः ।
 शिष्टस्य प्रतिरक्षार्थं परित्रय उदाहृतः ॥ १२२ ॥
 भुवां सारवतीनां तु दानादुच्छन्न उच्यते ।
 भूम्युत्पत्त्यफलदानेन सर्वेण परभूषणः ॥ १२३ ॥
 परिच्छिन्नं फलं यच्च प्रतिस्कंधेन दीयते ।
 स्कंधोपनेयं तं प्राहुः संधिं संधिविचक्षणाः ॥ १२४ ॥
 परस्परोपकारस्तु मैत्री संबंधकस्तथा ।
 उपहारश्च विज्ञेयाश्चत्वारश्चैव संधयः ॥ १२५ ॥
 एक एवोपहारस्तु संधिरेव मतो मम ।
 उपहारविभेदास्तु सर्वे मैत्रिविवर्जिताः ॥ १२६ ॥
 अभियोक्ता बलीयस्त्वादलब्ध्वा न निवर्तते ।
 उपहारादते तस्मात्संधिरन्यो न विद्यते ॥ १२७ ॥
 राजाह । भवंतो महान्तः पंडिताश्च । तदत्रास्माकं यथाकार्यमुपदि-
 श्यतां । मंची ब्रूते ।
 आः किमेवमुच्यते । आधिष्याधिपरीतापादद्य श्वो वा विनाशिने ।
 को हि नाम शरीराय धर्मापेतं समाचरेत् ॥ १२८ ॥
 जलांतश्चंद्रचपलं जीवितं खलु देहिनां ।
 तथाविधमिति ज्ञात्वा शश्वत्कल्याणमाचरेत् ॥ १२९ ॥
 मृगतृणासमं वीक्ष्य संसारं क्षणभंगुरं ।
 सज्जनैः संगतं कुर्याद्धर्माय च सुखाय च ॥ १३० ॥
 तन्मम संमतेन तदेव क्रियतां । यतः ।
 अश्वमेधसहस्राणि सत्यं च तुलया कृतं ।
 अश्वमेधसहस्राणि सत्यमेवातिरिच्यते ॥ १३१ ॥

अतः सत्याभिधानदिष्यपुरःसरो ऽप्यनयोर्भूपालयोः कांचनाभिधानसंधिर्विधीयतां । सर्वज्ञो ब्रूते । एवमस्तु । ततो राजहंसेन राज्ञा वस्त्रालंकारोपहारैः स मंची दूरदर्शी पूजितः प्रहृष्टमनाश्चक्रवाकं गृहीत्वा राज्ञो मयूरस्य संनिधानं गतः । तत्र चित्रवर्णेन राज्ञा सर्वज्ञो गृध्रवचनाद्बहुमानदानपुरःसरं संभाषितस्तथाविधं संधिं स्वीकृत्य राजहंससमीपं प्रस्थापितः । दूरदर्शी ब्रूते । देव सिद्धं नः समीहितं । इदानीं स्वस्थानमेव विंध्याचलं ध्यावृत्य प्रतिगम्यतां । अथ सर्वे स्वस्थानं प्राप्य मनोऽभिलषितं फलं प्राप्नुवन्निति । विष्णुशर्मणोक्तं । अपरं किं कथयामि । कथ्यतां । राजपुत्रा ऊचुः । तव प्रसादाद्राज्यव्यवहारांगं ज्ञातं ततः सुखिनी भूता वयं । विष्णुशर्मोवाच । यद्यप्येवं तथाप्यपरमपीदमस्तु ।
 संधिः सर्वमहीभुजां विजयिनामस्तु प्रमोदः सदा
 संतः संतु निरापदः सुकृतिनां कीर्तिश्चिरं वर्धतां ।
 नीतिर्वारविलासिनीव सततं वक्षःस्थले संस्थिता
 वक्तुं चुंबतु मंचिणामहरहर्भूयान्महानुत्सवः ॥ १३२ ॥

॥ इति हितोपदेशे संधिर्नाम चतुर्थकथासंग्रहः समाप्तः ॥

Oxford

T. COMBE, M.A., E. PICKARD HALL, AND H. LATHAM, M.A.

PRINTERS TO THE UNIVERSITY

Widener Library

3 2044 105 346 597

